

ბონდო არველაძე

**„სომხური“
თუ
ქართული
ეკლესიები
საქართველოში?!**

თბილისი

1998

ნაშრომში კრიტიკულად არის განხილული 1995 წელს ერევანში
სომხურ ენაზე გამოცემული რუკა-ცნობარი „სომხური კელესიები
საქართველოში“. ცნობარის მიხედვით საქართველოში თითქოს 650
სომხური კელესიაა...

რედაქტორი – ისტ. მეცნ. დოქტ. ა. აბდალაძე

რეცენზენტები – აკად. მ. ლორთქიფანიძე

დოც. ს. ვარდოსანიძე

დოც. ზ. სხირტლაძე

**თბილისის სულხან-საბა ორბელიანის სახელობის
სახელმწიფო პედაგოგიური უნივერსიტეტი**

„ჩვენ ბევრი გექონდა თუ
ცოტა, შეგიერდომეთ, შემო-
გიხიზნეთ, გიძმეთ და შინ
მტრად ნუ გვეკიდებით!...“
ილია ჭავჭავაძე

ვიდრე ამ ნაშრომზე მუშაობას შეუდგებოდით, ერთ ხანს
ფიქრობდით – ჩასაფრება არ დამწამონ და წაღმა ნათქვამი,
უკუღმა არ გამიგონ-მეთქი. მაგრამ გამახსენდა ქართული ანდა-
ზა „მოყვარეს პირში უძრახე, მტერს პირს უკანაო“ და გადაეწე-
ვიტე სათქმელი მეთქვა, ყოველგვარი მიიბ-მოკიბვის გარეშე...

მე ასე მწამს: ქართველი და სომეხი ხალხის ურთიერ-
თობაში წარმოქმნილ ბზარს თუ ხინჯს გაჩენის უმაღლესი უნდა
მიხედვა და გამოსწორება. პატიოსანი კრიტიკა, მჯერა, ჩვენს
შორის წარმოშობილ ბევრ გაუგებრობას გაფანტავს და უნდობ-
ლობის სენს განკურნავს. ამ წერილში მოგვიხდება ზოგიერთი
სომეხი მეცნიერის „ნაღველის“ მხილება და სააშკარაოზე გამო-
ტანა, მაგრამ ეს იქნება მხოლოდ ძმობის გამტკიცების სურ-
ვილით ნაკარნახევი და არა რაიმე ქვებუდნური თავდასხმა.
ფაქტია, ზოგიერთი სომეხი მეცნიერი არ დაგიდევს არავითარ
ძმობა-მეგობრობას და ვითომ წმინდა მეცნიერული ინტერეს-
ებით გამსჭვალული, კალამშემართული, გააყვებული გვიტყვს და
ძირძველ ქართულ მიწებს გვედაეხება. ამ ჯიშის სომეხ მეცნიერ-

თა ეს უკადრისი საქციელი არ ახალბია, ძველია, მაგრამ მათ მეცნიერულ „შემოქმედებაზე“ თეატლის დახუჭვა წინაპართა წმინდა ხსოვნის დავიწყების ტოლფასია. ეს კი არავე არ ეპატიება, მით უმეტეს შეიძლება. ამის მაგალითი დიდმა ილიამ მოგვცა, სასოგადო სატკივარზე სიმართლე მოუღი სიმძაფრით თქვა და დაგვიტოვა „ქათა ღაღადი“. ამის შემდეგ სომხები თითქოს გონს უნდა მოგებულებიყვნენ და ჭეშმარიტების გზას დადგომოდნენ, მაგრამ მოხდა პირიქით, უფრო გააქტიურდნენ და შეუტყეს საქართველოს. ჟამთა უღმრთებელმა სულამ ყველას თავისი შესაფერისი ადგილი მოუწინა და თითქოს დავიწყების უერფლი გადააყარა, მაგრამ ნურას უკაცრავად, მათ მიერ დარგულმა შხამიანმა ნერგმა ნელ-ნელა გაიხარა და ჩვენი საუკუნის 40-იან წლებში მემკვიდრენი გამოუჩნდნენ. ამათ არც აციეს, არც აცხელეს და ტაო-კლარჯეთი და მისი ხუროთმოძღვრება სომხურად გამოაცხადეს. მერე იცით ვის დააწერინეს ეს გაღიმათია? რუს ტოკარსკის, ესეც მათი ძველი, ნაცადი ხერხია. გაიხსენეთ მეცხრამეტე საუკუნეში ევროპელ მოგზაურებს და მეცნიერებს რა დააწერინეს საქართველოსა და ქართველებზე რად ღირს, თუნდაც ფრანგი კუტულის ისტორია. არ არის საშუალება ასეთ მეცნიერთა და ჟურნალისტთა „მოღვაწეობა“ აქ სრულად გავაცნო მკითხველს, მაგრამ, ძირითად თემაზე, ეოდრე გადავალ, არ შეიძლება ერთ ამგვარ თანამედროვე მკვლევარზე ორიოდ სიტყვა მაინც არ ითქვას. ეს გახლავთ ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი პ. მურადიანი. მისი ენერგიული და დაუღალავი ანტიქართული მოღვაწეობა ცნობილია. ჯერ იყო და – ის-ზე დაბოლოებული ყველა ქართველი გეოგრაფიული სახელი და ტოპონიმი გაასომხურა, ეს „აღმოჩენა“ რომ არ დაუჯერეს, მერე მცხეთის ჯვრის ტაძარს შეუტია და ერთი კორიანტელი დააყენა – სომეხი თოდოსაკის აშენებულიაო და

ასე შემდეგ. რა თქმა უნდა, ქართველმა მეცნიერებმა (აკად. გ. ბერიძე, აკად. მ. ლორთქიფანიძე, აკად. ილ. აბულაძე და სხვ.) და არამარტო მათ საკადრისი პასუხი გასცეს, მაგრამ რა, „შეაყარე კედელს ცერცვი“, ეურიც არ შეიბერტყა და თავისი გააგრძელა. აი, საბუთიც: ცნობილი ქართველი მეცნიერი კალისტრატე საღია პარიზიდან გამოგზავნილ ერთ-ერთ ბარათში წერდა: „პარუთ მურადიანი ფრანგულად გამოაქვეყნა „რევიუ დეს ეტიუდ არმენიენში“ სტატია მცხეთის ჯერის შესახებ. „სომხური წარწერის ორიგინალი კი არ დაბეჭდა, არამედ მისი მეგობრის მიერ გადაღებული სომხური წარწერა – კარგად გამოყვანილი ასოებით გამოაქვეყნა. პიედესტალი გაანახევრა, იმისათვის რომ ეთქვა, ადგილი არ იყო. ამიტომ გამოვაქვეყნე მე სამივე სომხური წარწერა. შემდეგ ისე იყო რომ დაინტერესებულმა მეცნიერებმა თქვეს: მეცნიერებაში გაუგონარი ფაქტისფიკაცია გაუკეთებია პ. მურადიანსო.“ (ხაზგასმა ჩენია, ბ.ა.). (გაზ. „კომუნისტი“, 1990, 7 ოქტომბერი)

აქვე შევნიშნავ: ქართული ხუროთმოძღვრების ერთ-ერთი ადრინდელი და უნიკალური ძეგლის მცხეთის ჯერის სამოთხ სტრიქონიანი სომხური წარწერა გვიანდელია, VII საუკუნის შემდეგ ხანას ეკუთვნის და ისიც შემთხვევითი ნაკაწრია. მას მეცნიერული ღირებულება არ გააჩნია ქართულ თერთმეტსტრიქონიან ქტიტორულ წარწერასთან შედარებით. მათ მხოლოდ ერთი სიტყვა „სულთა“ აქვს საერთო და მეტი არაფერი, ამიტომ ცდოლობს ბ-ნი პ. მურადიანი მცხეთის ჯერის ხელოვნურ გადათარილებას. ქართულ წარწერაში იხსენიება ქტიტორები – სტეფანოს პატრიკოსი, დემეტრე ეპატოსი და ადარნასე ეპატოსი. სომხურში კი ამის მსგავსიც არაფერია. ბ-ნი პ. მურადიანის მცდელობის მიუხედავად, მცხეთის ჯერის კვარცხლბეკზე ნა-

კაწრი სომხური წარწერა არ არის ქართულის ტოლფასი და ვერც ჩაითვლება კტიტორულ წარწერად.

აი, რატომ ჩაფხიკჩამოფხიკა, დახატა და გაალამაზა მცხეთის ჯვრის სომხური ნაკაწრი ბ-ნმა პ. მურადიანმა და გამოაქვეყნა პარიზში. მადლობა ღმერთს ბ-ნ კ. სალიას წყალობით ბ-ნ პ. მურადიანის ყალბისმქნელობას მაშინვე აეხადა ფარდა და უცხო ქვეყნის მეცნიერებმაც შეიტყვეს მისი „საქმენი საგმირონი“.

ამგეარ უკადრის საქმეში ბ-ნი პ. მურადიანი მარტო არ არის. მას მხარს უბამს ზოგიერთი სომეხი მკვლევარი. ამ მხრივ „თავი გამოიჩინა“ ერევანში არსებულმა სომხური ხუროთმოძღვრების კვლევის ორგანიზაციამ. ამ ორგანიზაციამ 1992 წელს გამოუშვა ფერადი ბუკლეტი ახალქალაქ – სომხურ, რუსულ და ინგლისურ ენებზე. მისი შინაარსის მიხედვით, არც მეტი არც ნაკლები, ახალქალაქი ძველი სომხური ქალაქი ყოფილა. აკად. რ. მეტრეველმა, პროფ. ნ. შოშიაშვილმა და სხვებმა საკადრისი პასუხი გასცეს. მაგრამ რა, ეს ორგანიზაცია ჯიუტად აგრძელებს თავის საეჭვო საქმიანობას და ანალოგიური ბუკლეტის გამოცემას აპირებს – წყალთბილაზე, სამშვილდეზე, ბარალეთზე, ახალციხეზე, სათხეზე და სხვა ისტორიული მნიშვნელობის ადგილებსა და ძეგლებზე ამჟამად კი ამ ორგანიზაციამ ერევანში გამოაქვეყნა რუკა-ცნობარი – „სომხური ეკლესიები საქართველოში“, 1995, (სომხურ ენაზე). ავტორია სამეულ კარაპეტიანი.

ვიდრე რუკა-ცნობარის განხილვას შეუდგებოდით, ⁽¹⁾

⁽¹⁾ჩვენ არ გვაქვს პრეტენზია სრულად და ყველა ასპექტით მიმოვიხილოთ სომხურად ქცეული ის ქართული ეკლესიები, რომლებიც ცნობარშია შეტანილი.

საჭიროდ ეცანი, მოკლედ მიმოვიხილო სომეხთა საქართველოში ჩამოსახლების ისტორია. ახლა ძნელია თქმა, როდის შემოვიდა საქართველოში სომეხ ლტოლვილთა პირველი ტალღა, მაგრამ ერთი კი ფაქტია – „ამ პროცესმა ფართო ხასიათი მიიღო ჯერ XI ხოლო შემდეგ XV ს., როცა მომთაბარე დამპყრობლებმა სომხეთში თითქმის მთლიანად დაიკავეს საარსებო ფართობები“ (გ. მაისურაძე – „ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთობა XIII–XVII საუკუნეებში, 1982 წ. გვ. 167). აქვე აღვნიშნავ, ვახუშტის გეოგრაფიის მიხედვით, XVII–XVIII ს.ს. სომხები ძირითადად ცხოვრობდნენ: ქცია-ბერდუჯის მიდამოებში, ტაშირში, ჩიხორში, საჩხერეში, ქუთაისში და სხვ. თუ დავუმატებთ 1829-30 წლებში მეფის რუსეთის მიერ ერზრუმელი 20.000 სომხური ოჯახის სამცხე ჯავახეთში ჩამოსახლებას, მაშინ სურათი თითქმის სრული იქნება. ქართველ მეფეთა ხელშეწყობით სულს მოითქვამდნენ თუ არა ხიზნები, მაშინვე იწყებდნენ თავიანთსაღოცავეებზე ზრუნვას. ამას არაერთი ფაქტი ადასტურებს, მაგალითად, ახალქალაქში (ქართლი) წმ. მარიამ ღვთისმშობლის სომხური ეკლესიის აღმოსავლეთ კედელში ჩატანებული ქვაზე ამოკვეთილი ქართული წარწერა გვაუწყებს – „ჩვენ საქართველოს ხელმწიფის შეილმან, მეფემან პატრონმან როსტომ და თანამეცხედრემან ჩვენმან დედოფალთა დედოფალმან პატრონმან მარიამ, ხელკჳავით აღშენებად თქმის პირის ქალაქის და სახელ უწოდეთ მეფის ქალაქი და აღვაშენეთ საყდარნი და მონასტერნი ქალაქის ამის მკვიდრობისთვის მეფის ქალაქელთა სომეხთა ჩუენთა სახასოდ ვაჭართა. (1632) თვისა იელიოსისა.“ (П. Иоселиани – Города, существовавшие и существующие в Грузии, Тифлис, 1850, გვ. 27). ჩანს, სომეხ ხიზნებს ხელშეწყობა საკმაოზე მეტი პქონიათ. აღნიშნულიდან გამომდინარე, სომხური ეკლესიები საქართველოში უჩვეულოდ არ აღიქმება

და მათზე რუკა-ცნობარის გამოცემა ბუნებრივად უნდა მივიჩნიოთ.

დავიწყოთ რუკა-ცნობარის ანოტაციით: „ამჟამად საქართველოს სახელმწიფოს ტერიტორია აჭარის, აფხაზეთის და სამხრეთ ოსეთის ჩათვლით, მოიცავს 69.7 ათას კვ. კმ – საქართველო დაყოფილია 65 რაიონად (აქედან აჭარაში – 5, აფხაზეთში – 5, სამხრეთ ოსეთში – 4). საერთოდ, სომხური ეკლესიები განთავსებულია 40 რაიონში. საქართველოში ცოტაა რაიონები, სადაც სომხური ეკლესიები არ არის.

განსაკუთრებით მრავალია და ფართოდაა წარმოდგენილი სომხური ეკლესიები ისტორიული სომხეთის ტერიტორიაზე, გუგარქის რეგიონის ჩრდილო მხარეში. ესენია – წობოფორ, ბოლნოფორ, თრელ და ჯაფახქის რაიონები. ამჟამად მათ შეესიტყვება – მარნეული, ბოლნისი, დმანისი, თეთრი-წყარო, წალკა, ნინოწმინდა, ახალქალაქი და ასპინძის რაიონები. (ხაზგასმა ჩვენია ბ. ა.)

სომხური ეკლესიების რიცხვი არ არის მცირე საქართველოს ისტორიულ ქართლსა და კახეთის რაიონებში. აქ სომხები ძველი დროიდან მკეიდრობენ. ამიტომ ამ რაიონებში სომხური ეკლესიები ადრეულ საუკუნებშია აშენებული, (XIII-XIV საუკუნეებში). უფრო გვიანდელია დასავლეთ საქართველოს იმერეთის, სამეგრელო-კოლხეთის სომხური ეკლესიები, აფხაზეთისა და აჭარის სომხური ეკლესიები. აფხაზეთისა და აჭარის სომხური ეკლესიები აშენებულია XIX საუკუნის დასასრულისა და XX საუკუნის დასაწყისში.

დღემდე არ არსებობდა საქართველოს სომხური ეკლესიების ცნობარი. მართალია, იყო ცალკეული დოკუმენტები, რომლებშიც რაიონების მიხედვით აღნუსხულია სომხური ეკლესიები, მაგრამ მათში აღრიცხულია მხოლოდ მოქმედი ეკლესიები

და იშვიათად ვანქები. მაგალითად, ერთ სოფელში ორი-სამი სომხური ეკლესია იყო, მაგრამ მოქმედებდა ერთი. მოხსენიებულია მარტო მოქმედი, დანარჩენები კი არა.

ამ თვალსაზრისით, 1837 წელს საქართველოში იყო აღრიცხული 198 სომხური ეკლესია, ვანქი და გეგტერიი, (ალექსანდრე ერიციანი, „სრულიად სომხეთი და კავკასიის სომხები XIX საუკუნეში“, ნაწ. II, თბილისი, 1895. 256, სომხ. ენაზე). სომხური ეკლესია ართვინისა და არტანუჯის რაიონებში 256-ია. (1903 წლის სომხური კალენდარი, კონსტანტინეპოლი, 1903, გვ. 363). ეს რიცხვი სომხური ეკლესიებისა ამ გამოცემებში ზუსტი არ არის, რადგან მასში არ შედის სომხური კათოლიკური ეკლესიები.

წერილობითი წყაროების მეცნიერული კვლევა-ძიების შედეგად გამოირკვა, საქართველოში არის 650 სომხური ეკლესია (არ არის გამორიცხული, ზოგიერთი მათგანი გამოგვრჩეს) სომხური ეკლესიები განლაგებულნი არიან აღნიშნულ რაიონებში. ისინი დღევანდელი მდგომარეობით არიან წარმოდგენილნი“.

ვიდრე რუკა-ცნობარის ავტარების გარჩევას შეუქმდებოდა, გვინდა ერთი შევნიშნოთ. მისი სიის ნომერაციის მიხედვით სომხური ეკლესია საქართველოში 638 ყოფილა, ანოტაციაში კი აღნიშნულია – 650. არ ვიცო, ეს შეუსაბამობა უნებლიე ლაფხუსია თუ ავტორის სურვილი.

ახლა, ბ-ნ ს. კარაპეტიანის ერთ „აღმოჩენაზე“. ეს არის „ისტორიულ სომხეთში“ – გუგარქსა და ჯაფახეთის სომხური ტოპონიმის შესახებ – ბოდნოფორ, ქეეშაფორ, კანგარექ, მანგლესაცფორ, თრელქ და ჯაფახქს, თითქოს შეესიტყვება დღევანდელი – მარნეული, ბოლნისი, დმანისი, თეთრი-წყარო, წაღკა, ნინოწმინდა, ახალქალაქი და ასპინძა. ბ-ნ ს. კარაპეტიანს უნდა მოეხსენებოდეს, ქვემო ქართული ანუ გოგარანი (სომხები გუგა-

რაქად მოიხსენებენ) არის ძირძველი ქართული მიწა, ისე როგორც სამცხე-ჯავახეთი. ქართული და უცხო წყაროები ამას მოწმობენ.

მაგ: გოგარანის ქართულობა დადასტურებულია თვით ძველ სომეხ ისტორიკოსების შრომებში: აგათანგელოსი, მოვსეს ხორენაცი, პოვანეს დრასხანაკერტცი, უხტანესი, VII საუკუნის სომხური გეოგრაფია „აშხარაცუიცი“ და სხვა. ნ. მარს გოგარანი მიაჩნდა იბერთა სატომო სახელად. აკ. შანიძე კი თვლიდა – ქართული „გოგარანი“ ნაწარმოებია მეგრულ-ჭანური – არ – წარმომადელობის სუფიქსით, „გოგ-არ“ – ნიშნავს „გოგ-ელს“, ხოლო „გოგ-არ-ანი“, გოგარეთს, გუგარაქი – გოგარანიდან რომ მოდის, ეს ჩანს იქიდან, რომ რუსეთის გენერალური შტაბის ხუთეფრსიან რუკაზე (1828), ფამბაკის ხეობაში აღნიშნულია სოფელი გოგარანი. ამჟამად ეს სოფელი სომხეთის რესპუბლიკის ტერიტორიაზეა და პქეია გუგარქ (?). რაც შეეხება, ამ მხარის ეთნიკურ შემადგენლობას, იგი ოდითგან იყო ქართული. ამ ფაქტს მოწმობს, ვიმეორებ უცხოურ წყაროებს რომ თავი დაეანებოთ, თვით სომხური საისტორიო მწერლობა, სადაც გუგარები სომხებად კი არ არიან მიჩნეული, არამედ ქართულ ტომად მოიხსენიებენ: მოვსეს ხორენაცი, ლაზარე ფარპეცი, ოვანეს დრასხანაკერტცი, სტეფანოს ორბელიანი და სხვა.

ქვემო ქართლის ისტორიული ბედი კი ასე წარიმართა. სტრაბონის ცნობით, მოდონიერებულმა სომხეთის სამეფომ – გოგარენე ქართლს წაართვა ძვ. წ. II საუკუნის დასაწყისში, ხოლო ახ. წ. I–II საუკუნეებში მომძლავრებულმა ქართლის სამეფომ კუთენილი გოგარენე უკან დაიბრუნა და სომხეთის დაპყრობაც სცადა. უდავოდ ანგარიშგასაწევია სომეხ გეოგრაფის (VII ს.) ცნობა ქვემო ქართლის კანტონებად დაყოფის შესახებ, მაგრამ ეს თხზულება ასახავს იმ ხანას, როცა გოგარენე სომხ-

ეთს ჰქონდა ანექსირებული (ძვ.წ. II-ს. დასაწყისი). და არა გვიან – VII ს-ის სურათს, როცა ეს მხარე ქართლის სამეფოს დიდი ხნის წინ ჰქონდა დაბრუნებული.

ანალოგიური ისტორიული ვითარება იყო ჯაფახეთშიც და რაოდენ გულსატკენია, სომეხი ისტორიკოსები ამ ფაქტს რომ ვერ შერიგებიან და გაუგონარი სიკერპით ქვემო ქართლს, ჯაფახეთს და თქვენ წარმოიდგინეთ, მესხეთს „ისტორიულ სომხეთად“ ნათლავენ. ბ-ნი კარაპეტიანი იმეორებს თავის თანამემამულე მეცნიერთა ამ აბსურდულ აზრს და ამის პოპულარიზაციას ეწევა. არანაკლებ სავალალოა ბ-ნ ს. კარაპეტიანის უსაფუძელო განცხადება – თითქოს პირველადია სომხური ტოპონიმი – წობოფორ, ბოლნოფორ, მანგლისაცფორ და ასე შემდეგ, მეორადია, ქართული – ბოლნისი, მანგლისი და სხვა. ეს მხარე, როგორც ვნახეთ, ერთხანს სომხეთს ჰქონდა დაპყრობილი და ამ პერიოდში ზოგიერთი ქართული ტოპონიმი შესაბამისი სომხურით შეიცვალა. ამ მოვლენაში განსაკუთრებული არაფერია და ასეთი ტოპონომური ტრანსფორმირება სხვა ქვეყნების ისტორიულ გეოგრაფიაშიც გვხვდება. ასე რომ აღდგა თუ არა ქართლის სამეფოს იურისდიქცია ქვემო ქართლში, ბუნებრივად მოხდა ქართული ტოპონიმის რესტავრაცია: „ყრიაღ ნიშანდობლივია ის ფაქტი, რომ გუგარქის და ტაიქის შემადგენელი კანტონების სახელწოდებანი, სომხურად „ფორ“ ტერმინით არის გაფორმებული, რომელიც ქართული „ხევის“ შესატყვისად იხმარება. საკუთრივ სომხური პროვინციების კანტონები კი, როგორც წესი, „ძორ“ ტერმინით არის გაფორმებული. (თ.ს. პაკობიანი- „სომხეთის ისტორიული გეოგრაფია“, ერევანი, 1968. გვ. 260, სქოლიო-I, სომხ. ენაზე). ეს მოწმობს, რომ ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ ერთეულთა ქართული ნომენკლატურა პირველადია, ხოლო სომხური მის თარგმანს წარმოადგენს. ეს ბუნე-

ბრივია, რადგან, როგორც ვიცით, გოგარენე „გუგარქ“ და ტაო „ტაიქ“ ძირეული ქართული პროვინციებია (აკად. დ. მუსხელიშ-ვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1980, გვ. 51, სქოლიო №178).

იმდენად ზუსტად და არგუმენტირებულად არის ნათქვამი, კომენტარი ზედმეტად მიგვაჩნია.

ახლა ენახოთ ბ-ნ ს. კარაპეტიანის მიერ დამოწმებულ ისტორიკოს ალექსანდრე ერიციანზე რას იგონებს ე. თაყაიშვილი: „სამშვილდეზე რომ წავეითხე მოხსენება, წარმოვადგინე კათედრალური ტაძრის ფოტოები, წარწერები და სხვა... ერიცოვმა თქვა, მე ვიყავი სამშვილდეში, მაგრამ იქ პატარა ეკლესიების და სამრეკლოების გარდა არაფერია კათედრალური ტაძარი არ მინახავსო... მე ვუთხარი: – ონ პისალ ო სამშვილდე, ნო კ საქალენიუ, სლანა ნე პრიმეტილ – თქვა, კათედრალნიმ ნე ია ნაზვად, ა, ბარტლომეი კოტორი მოვ ოტლიჩიტ კათედრელ ატ ცერკვი – თქვა... აი, ასე თავხედურად! მერე მელერმა მითხრა, მუდამ ასე იცის, როცა ბაქრაძე (ცნობილი ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე – ბ.ა.) გამოდიოდა, მუდამ ამბობდა, რომ ყველაფერი სომხურიაო (იგულისხმება საქართველოში – ბ.ა.), ახლაც აგრძელებს იმასვე!.. “ (გ. ლომთათიძე – „ქართული კულტურის მატეანე, ე. თაყაიშვილი“, 1990, გვ. 133). აღ. ერიციანის საქართველოს ისტორიდიისადმი „დამოკიდებულების“ უკეთესად გადმოცემა შეუძლებელია, მაგრამ ეს კიდევ ცოტაა. გაზ. „Novoe obozrenie“-ში (1891, №2502) გამოქვეყნებულ აღ. ერიციანის ერთ წერილს გამოეხმაურა გაზ. „ივერია“ (1895, №70) სათაურით „მცირე შენიშვნა“, რომელსაც ხელს აწერს ჩვენთვის უცნობი ავტორი გ.ა. წერილი დაწერილია საქმის ცოდნით „ბ-ნი ერიცოვი – წერს – გ.ა. – ამ სტატიაში ამბობს, გადმოსახლებული სომხები სცხოვრობდნენ უმეტესად ქალაქებში და მისდევდნენ

ვაჭრობას და ხელოსნობასაო. საქართველოს ქალაქებში: ტფილისში, ახალქალაქში, ახალციხეში, აწყურში, გორში, დუშეთს, თელავს, სიღნაღს, ოზურგეთს, უფლისციხეს და სხვა სომხები შეადგენდნენ მცხოვრებლების უმეტეს ნაწილს, ზოგან თითქმის მარტო სომხები ცხოვრობდნენო... მოეუბრუნდეთ ოზურგეთს. საზოგადოდ გურულებს არ უყვართ სომხები. ათასობით არის ისეთი, რომ არ იცის, რას ნიშნავს სიტყვა „სომეხი“. შეიძლება ვიკითხოთ, რა იქნენ ის სომხები, რომლებიც ბნერიცოვის აზრით ძველად დასახლდნენ ოზურგეთში? თუ იყვნენ რატომ არ დარჩა იმათი კვალი? საქართველოს სხვა კუთხეებში არც ხალხს და არც ქართველ მეფეებს თუ თავადებს ძალა არ დაუტანებიათ სომხებისათვის და იმათ რჯულს არ შეჰხებია. ნუთუ გურულებმა იმდენი გაელენა და ზედ მოქმედება იქონია სომხებზე, რომ არა თუ გადააგვარეს, გააგურულეს, არამედ სარწმუნოებაც გამოაცვლევინეს, გადაარჯულეს? არა მგონია. აქ სხვა რამ მიზეზი უნდა იყოს, ორში ერთი უნდა ვიფიქროთ: ან ბატონი ერცოვი შეცდომაშია შესული ოზურგეთში სომხების დასახლების შესახებ, ან არადა გურიაში ძველად დასახლებულან სომხები, ხოლო გურულებს ვერ აუტანიათ იმათ მეზობლობა და ასე თუ ისე თავიდან მოუშორებიათ. თუ პატიეცემული აღ. ერცოვი ამ გარემოებას აგვიხსნის, დიდად დაგვაუალებს. ფრიად დაეალებული ვიქნები, აგრეთვე, თუ აგვიხსნის, რისგან წარმოსდგება სახელწოდება „გურია“ და „ოზურგეთი“.⁽¹⁾

აქვე შევნიშნავ XIX ს. პირველ ნახევარში სომეხთა გარკვეული რაოდენობა ყოფილა ოზურგეთში (П. Иоселиани -

⁽¹⁾ ზოგიერთი სომეხი მეცნიერი წმ. ნინოს, წმ. გიორგის სომხებად მიიჩნევს. თურმე „მემკვიდრეთ თქმულებით სომხები ყოფილან 13 ასარიელი მამანი“ (გაზ. „პოეტი“ (ველი,) 1907. №44-45 სომხურ ენაზე).

Города Грузии...1850, გვ. 59), მაგრამ საუკუნის ბოლოს აღარ ჩანს. მიუხედავად იმისა, რომ ალ. ერიციანის სომხების და სომხური კულტურის გაელენის კვალი საქართველოში ყოველ ნაბიჯზე ელანდებოდა, რამდენადაც ვიცი, ის ამქვეყნიდან ისე წავიდა, გ.პ.-ს კითხვებზე და შენიშვნებზე პასუხი არ გაუცია. ამის შესახებ ვრცლად იხილეთ ჩვენი წერილი „წარსულის ერთი ფურცელი“ (გაზ. „მამული“, 1990. №18).

აღარას ვამბობ ბ-ნ ს. კარაპეტიანის მიერ მითითებულ 1903 წლის კონსტანტინეპოლში გამოცემულ სომხურ კალენდარზე. მასზე ხელი არ მიგვიწვდა და, ბუნებრივია, შეფასებო-საგან თავი შევიკავეთ.

სტატიის დასასრულს, ბ-ნ ს. კარაპეტიანი აცხადებს, სომხური ეკლესიები საქართველოში დღევანდელი მდგომარეო-ბით აღურიცხეო, მაგრამ ჩანს, მაინც ერთ-ერთ წყაროდ იყენებს ისეთ ტენდენციური ავტორის ნაშრომს, როგორიც ალ. ერი-ციანია. ასევე ჩანს, გამოყენებული აქვს პ. მურადიანის ნაშ-რომები საქართველოში არსებული სომხური ეპიგრაფიკის შესახ-ებ და სხვ.

დავიწყეთ თბილისის სომხური ეკლესიებით: სურბ-ნშანის (წმ. ჯგარი) ეკლესია თბილისში ერეკლეს მოედან-თან ახლოს დგას... ვახუშტი გვაუწყებს: „არს კუალად დაბალსა ციხესა შინა ეკლესია გუმბათიანი და აწ ცარიელი და სხუანი გუმბათიანნი არიან. გუმბათიანნი უპყრავთ სომეხთა. უგუმბათო აღაშენა კარის საყდრად ՄԺ დედოფალმან მარიამ. კუალად აღაშენა ՎԾ მეფემან ვახტანგ ორი გუმბათი, Վ დედოფალმან როდამ აღაშენა ერთი უგუმბათო – კუალად უგუმბათო ოთხი აწ უპყრავთ სომეხთა“ („ქართლის ცხოვრება“ 1973 ტ. IV. გვ. 336). ვახუშტის ამ ცნობას კომენტარს უკეთებს და აზუსტებს კლ. იოსელიანი – სომხები თბილისში დაეპატრონენ შეიქ

ქართულ მართლმადიდებლურ ეკლესიას, მათგან სამი გუმბათიანიაო. მითვისებული ეკლესიიდან ცნობილი ყოფილა სამი. ერთ-ერთი მათგანია „Сурб-ншани, бывшая в руках православных, во имя св. Николая Чудотворца („Описание древностей города Тифлиса“, 1866, ст. 258)“. აქვე მიუთითებს ქართველი ისტორიკოსი – სურბ-ნშანი, მასზე არსებული სომხური ეპიგრაფიკული წარწერის მიხედვით, ვახტანგ VI-ის მამის, ლეონის მეფობის დროს აშენდა – 1701 წ. (გვ. 232). კორექტურული შეცდომაა უნდა იყოს 1703წ.

პლ. იოსელიანი იყო ქართული ეკლესიის ისტორიისა და თბილისის სიძველეების საუკეთესო მცოდნე, ამდენად მისი ცნობა, მარტო ამ შემთხვევაში კი არა, საერთოდ სარწმუნოა და არ არსებობს საფუძველი მასში ეჭვის შეტანისა. ის პირდაპირ მიუთითებს სურბ-ნშანის მართლმადიდებლობის, ე.ი. ქართულობის შესახებ. ბერძნული მართლმადიდებლობის რომ ყოფილიყო, აუცილებელად მიუთითებდა, რასაც სხვა შემთხვევაში აკეთებს. საფიქრებელია და არც თუ უსაფუძვლოდ, რომ ძველი ქართული ტრადიციით, წმ. ნიკოლოზის სახელი ფუძექართულ ეკლესიაზე აგებულ, სომხურად ქცეულ სურბ-ნშანის ეკლესიას სახელწოდებაში შემორჩა. ამ ეკლესიის ცენტრალური საკურთხეველი წმ. ნიკოლოზ სასწაულთმოქმედის სახელისაა. სხვათა შორის, ეს ეკლესია რუკა-ცნობარში ასეცაა წარმოდგენილი „თბილისის სურბ-ნშანის ნიკოლოზის ეკლესია, ახლად აშენდა 1703, 1789, 1868.“

1700-იანი წლებზე გაცილებით ადრე ეს ეკლესია ქართული სალოცავი იყო, მაგრამ ძნელბედობის გამო სომეხთა ხელში გადასულა. თუ რა მიზეზით მოხდა ეს, ამის თქმა ძნელია, მაგრამ 1703 წლის სომხური ქტიტორული წარწერის მიხედვით, მის ახლად აშენებას, შესდგომია ვინმე მელიქ კიორკი. ადრე კი, მელიქ კიორკის მამა – ასლამაზას და პაპას ამირას გარკვეუ-

ლი სამეუშაო შეუსრულებიათ. მათ თავიანთი თანამდებობის წყალობით (მამასახლისები ყოფილან) არ გაუჭირდებოდათ უპატრონო ქართული ეკლესიის ხელში ჩაგდება. თუმცა გამოირიცხელი არ არის კიდევ უფრო ადრე მომხდარიყო მითვისება; ამიტომ, ბუნებრივია, ბ-ნ პ. მურადიანის მიერ სურბ-ნშანის ეპიგრაფიკული მასალა და სომხური ეპარქიის სინოდალური წარწერები ასახავენ 1703 წლის და მის შემდგომ პერიოდის გადაკეთებ-გადმოკეთების, ახლად მშენებლობის პროცესს და ერთობლივ სდუმან ამ ეკლესიის თავდაპირველ ქართველობაზე.

1885 წლამდე არსებული საქართველოს სომხური ეპარქიის სინოდალური ჩანაწერები დაცული იყო საქართველოს ცენტრალურ ისტორიულ არქივში. 1965 წელს საქართველოს საარქივო სამმარ-თველოს უნიათო ხელმძღვანელობამ იგი გადასცა სომხეთის სახელმწიფო არქივს. ეს კანონის დარღვევა კი არ იყო მარტო, არამედ ეროვნული დანაშაულიც. მათი უეცრობის გამო, არ მინდა მათ საქციელში ანგარება დავინახო, საქართველოს მკვლევარები იძულებულები არიან ერევანში წაეიღნენ და იქ იმუშაონ. ამ წერილზე მუშაობისას, არაერთგზის დამჭირდა შემემოწმებინა ბ-ნ ს. კარაპეტიანის, ბ-ნ პ. მურადიანის და სხვათა მიერ დასახელებული საქართველოს სომხური ეპარქიის სინოდალური ჩანაწერები და მათი მეცნიერული სანდოობა, მაგრამ ვერ შევძელი გასაგები მიზეზების გამო, ერევანში სამეცნიერო მივლინებაზე ლაპარაკიც კი ზედმეტი იყო.

თბილისის სომხური ეკლესიების შესახებ საკმაო სამეცნიერო ლიტერატურა არსებობს. ბოლო ვრცელი ნაშრომია ბ-ნ პ. მურადიანის მონოგრაფია „Армянская эпиграфика Грузии“ (Тбилиси) Ереван, 1988). სამწუხაროდ, მასში ტენდენციურად არის წარმოდგენილი არაერთი საკვლევი ობიექტი და მასთან დაკავშირებული საკითხები. მათზე გზადაგზა შეეჩერდები. შემდეგი „სომხური“

ეკლესია თბილისის ბეთლემი „რუკა-ცნობარში“ ასეა განმარტებული – „ბეთლემი – წმ. მარიამ ღვთისმშობლის ეკლესია, აშენდა 1500 წ. ახლად აშენდა 1718, 1884, 1894, გაქართულდა 1990-1991 წ.წ.“ გამოდის, **ბეთლემის ეკლესია** თავიდან სომხური ყოფილა და უკანასკნელ ხანებში მიუთვისებიათ ქართველებს... თუმცა მიეყვით ამ ეკლესიის ისტორიას. გადავხედოთ სომხურ მხარეს და ეძებოთ სიმართლე. გ. აღანიანცის მსგავსად ბ-ნი ს. კარაპეტიანი ბეთლემის აშენების თარიღად ასახელებს 1500 წელს. უფრო საინტერესოა, გავეცნოთ ბეთლემის სომხურობის თავგამოდებული დამცველის ბ-ნ პ. მურადიანის შეხედულებას. ამ მეკლესიარის მიხედვით, ბეთლემის ისტორია მოკლედ ასე გამოიყურება: პირველად XIII საუკუნის მეორე ნახევარში აქ აუშენებიათა ეგვიპტური, შემდეგ ეკლესია. მშენებლობა დიდხანს გაგრძელებულია და რამდენიმე თაობას მიუღია მონაწილეობა მასში. სომხური წარწერები ბეთლემსე XIV საუკუნის პირველ ნახევარში ადრე არ ჩანს. ყურადღებას იპყრობს ბ-ნ პ. მურადიანის მიერ მოხმობილი, ორი წყარო. ერთია, 1437 წლის პიშატაკარანი (ანდერძ-მინაწერი). ამ პიშატაკარანის მიხედვით, XV ს-ში ბეთლემი სომხურ ეკლესიად მიიჩნევა. დიაკონ კარაპეტას წიგნი დაუსრულებია 1437 წელს, ალექსანდრეს მეფობის დროს, თბილისის ბეთლემში (დასახ. ნაშრ. გვ. 31)

თემურ-ლენგის მიერ რვა გზის აოხრებულ ქვეყანას, დანგრეული ეკლესია-მონასტრების აღდგენას საკამო ხანი დასჭირდა. ამ საქმეს განსაკუთრებით ენერგიულად ეწეოდა ალექსანდრე მეფე (1412-1442). მის სახელთან არის დაკავშირებული თემურ-ლენგის მიერ დანგრეული სვეტიცხოვლის „კუთხედ აღშენება“. რუისის ეკლესიის დასაუფლოთ კარიბჭესე გაკეთებული მხედრული წარწერა გვიჩვენებს – „ზე აღიდგენ ღმერთმან

მეფეთა-მეფობა დიდისა ალექსანდრესი, რომლისა მიერ კვალად აღეშენა საყდარი ესე“. და სხვა.

განიხილავს რა, ალექსანდრე მეფის დროის ქართული ეკლესია-მონასტრების ქტიტორულ წარწერებს ივ. ჯავახიშვილი გულისტკივილით შენიშნავს: „საქართველოში რომ ისტორიული ნაშთები კარგად ყოფილიყო შენახული და გადარჩენილი, უეჭველია, ბევრი ციხის და ეკლესიის ან მონასტრის კედლებზე იქნებოდა შემოთმოყვანილი მსგავსი წარწერები“.

თბილისი და მისი შემოგარენი არ იქნებოდა დაზღვეული მტარეალის ხელისაგან. ვინც მტრის მახეილს გადაურჩა, თავი ალბათ მთებს შეაფარა. რა თქმა უნდა, ბეთლემის ქართული ქტიტორული წარწერები ღანგ-თემურის ურდოების ბარბაროსობას შეეწირა და სამუდამოს დაიკარგა. მოხდა ის ტიპური მოვლენა, რაც ასეთი უბედურების შემდეგ ხდებოდა. შეუპოვარი ქართველობა სისხლის უკანასკნელ წვეთამდე იცავდა სამშობლოს და მტერს შეაწყდა... ქართული ბეთლემი კი თუ აღნიშნულ ჰიშტაკარანს დაუუჯერებთ, სომხების ხელში აღმოჩნდა.

ბ-ნ პ. მურადიანის მიერ დამოწმებული მეორე სომხური წყარო – ეს არის 1816 წლის 28 აპრილს მღვდელების იოანეს ტერ-მკრტიჩიანის და მხითარ ტერ-სტეფანიანის მიერ გაგზავნილი ჩანაწერები ნერსეს აშტარაკეცისადმი. ჩანაწერები ასახავს ბეთლემის მშენებლობის მიმდინარეობის არც თუ ხანმოკლე ისტორიას. დოკუმენტი გვიანდელია და, ბუნებრივია, მასში გადმოცემული ამბების თვითმხილველები ზემოთ დასახელებული პირები არ არიან. მართებულად შეაქვს მის სანდოობაში ეჭვი ბ-ნ პ. მურადიანს.

„Трудно сказать, имели ли составители исторической записки под рукой какие-то документы, поскольку они ссылаются на сведения, дошедшие до них от предшественников“.

ფექრობ, კომენტარი ზედმეტია.

ქართული წყაროების მიხედვით, ბეთლემის დაარსება დაკავშირებულია მეფე ვახტანგ გორგასალის სახელთან. ასევე მის სახელთან არის დაკავშირებული სიონის, მეტეხის წმ. ჯვრის, გოლგოთის, წმ. მიქაელ მთაწარანგელოზის ეკლესიების აშენება. (მონოგრაფია „თბილისი“, 1989, გვ. 64). კიდევ უფრო საყურადღებო ცნობას გვაწვდის პლ. იოსელიანი. „...Некоторые из армяно-григорианских церквей также замечательны своею древностью. Их в Тифлисе всех числом 25. (Шести из них, принадлежавшими прежде православным, как пишет и Вахушти, неизвестно, по какому случаю владеют теперь армяне)“. კონკრეტულად კი ბეთლემის შესახებ ამბობს: „Церковь Петханнская, основанная в 1500 году. В 1740 году, она возобновлена грузинским князем Гиви Амилахваровым. Первое основание положено ей Вахтангом Горгасаланом („Древние памятники Тифлиса“ 1844, ст. 119-120).“

ამ მონოგრაფიის მეორე გამოცემაში ზემოთ მოტანილ ცნობას ავტორი უფრო აზუსტებს და ამბობს – ბეთლემის ქართულ მართლ-მამდიდებლურ ეკლესიას სომხებმა სახელი შეუცვალეს და ფეთხაიმი შეარქვესო, მაგრამ “По древней памяти к святыне и грузины посещали эту церковь” (“Описание древностей города Тифлиса”, 1866, ст. 258). მოტანილ ცნობებში არა ერთი საინტერესო და ანგარიშგასაწევი ცნობაა, მაგრამ შევიჩრდები ორ მათგანზე: პლატონ იოსელიანი ქართული ეკლესიების შესახებ გოცმებული კითხულობს: „Неизвестно, по какому случаю владеют тепер армяне?“.

ეს კითხვა აწვალებს ქართველ ხალხსაც და კონკრეტული პასუხი ვერ მიუღია. ქართველი ერის და ეკლესიების თავზე დამტყდარი ეს უბედურება ისტორიულმა მისწერებმა განაპირობა. პერნამენტული შემოსევებისაგან გაპარტახებული ქართულ

ეკლესია-მონასტრებს უცერემონიოდ დაეუფლენ ლტოლვილი თუ ჩამოსახლებული სომხები. ეს ხდებდა უმრავლეს შემთხვევაში არც თუ მისაღები ხერხებით და გზებით, რაზეც ქვემოთ მოგახსენებთ. არც თუ იოლად ხელწამოსაკრავია პლ. იოსელიანის დაკვირვება ქართველთა მეხსიერებაში დაღეჭილ და გაბტკიცებულ უძველეს ტრადიციაზე (ბეთლემის ქართულობის შესახებ), რის გამოც ისინი სალოცავდ მაინც დადიოდნენ სომხურად მოქცეულ ბეთლემში.

შემდეგი ცნობა ბეთლემის შესახებ დაცულია ეგნატე იოსელიანის „ტფილისის სიძველეების“ აღწერაში (1837) იგი პირველად გამოაქვეყნა პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგმა, როგორც უცნობი ავტორის თხზულება („ჩვენი მეცნიერება“, 1923წ., №1, გვ.91). ამ აღწერის ეგ. იოსელიანისეული ავტორობა დაამტკიცა ც. ჭანიკემა. მანვე დაადგინა, რომ პლ. იოსელიანს ხელთ ჰქონია და გარკვეულწილად გამოუყენებია მამის, ეგ. იოსელიანის თხზულება (კ.კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, 1963, ტ.V გვ. 57-66). ეგ. იოსელიანი ბეთლემზე წერს: „აქა ასეენია ხატი ყოვლადწმიდა ღვთისმშობლისა ძველი მხატვრობით დახატული სასწაულმოქმედი, რომელსაც ესვენ სომეხნი და ქართველნი ოთხნი მღვდელნი. უკანასკნელნი მხრები და ლოფრინნი მისნი თქმულ არს, რომელ იყუნენ ნამოქმედებული საქართველოს თავადის გივის ამილახორისა შაჰყულიხანად წოდებულისა ხარჯთა.“ ციტატაში ხაზგასმულია, რომ გასომხურებული ბეთლემის სასწაულმოქმედ ხატს თავყვანს სცემდნენ ქართველი მღვდლებიცო, რაც ცოტა მოულოდნელია ქართული და სომხური ეკლესიების ოდითგან განხეთქილების და რადიკალურად დაპირისპირების ფონზე. აქ იგულისხმება ალბათ ის ფაქტი, რაც ზემოთ ვახსენე: ქართული მრევლი შორეული ტრადიციის წყალობით სალოცავად გრიგორიანობაზე მოქ

ცეულ ბეთლემში დადიოდა.

საყოველთაოდ მიღებული აზრით, პირველ ქრისტიანულ ეკლესიებს აშენებდნენ წარმართულ წმინდა ადგილებზე ან მის მახლობლად. პლ. იოსელიანის ცნობით, ბეთლემის აღმოსავლეთით დგას აგურის კეადრატული შენობა (ამჟამად ნანგრევებია შემორჩენილი). მას თბილისელები „საკერპოს“ უწოდებდნენ. ძველი გადმოცემით ეს შენობა აგებული ყოფილა „ათეშგა“-თვის კერპთაყვანისმცემელთა მიერ წმინდა ცეცხლის შესანახად. სწორედ, ამ მიდამოში ვახტანგ გორგასალს აუგია ბეთლემის ეკლესია. ძნელია თქმა, თუ როდის დაეპატრონენ სომხები ვახტანგ გორგასლის მიერ აგებულ ბეთლემს, რომელიც არაერთ გზის იქნა მტრისაგან იაყარქმნილი, მაგრამ არქეოლოგიური გათხრების დროს ნანახი ეგეტერის ნაშთები XIII საუკუნის მეორე ნახევარს არ უნდა სცილდებოდეს (პ. მურადიანი, დასახ. ნაშრ. გვ. 31). ამის მიუხედავად საფიქრებელია, რომ იგი უნდა იყოს ავი დროის გამო სომხურად ქცეული ქართული ეგეტერი. ასეა თუ ისე, ერთი კი ფაქტია, ბეთლემს მრავალგზის განუცდია გადაკეთებ-გადმოკეთება და, ბუნებრივია, ქართველთა მხრიდან იქნებოდა მცდელობა მის უკან დასაბრუნებლად. ამას მოწმობს ის ფაქტი, რომ თავადმა გივი ამილახვარმა და არა გიორგი ამილახვარმა, როგორც ბ-ნ პ. მურადიანი ბრძანებს (დასახ. ნაშრ. გვ. 32), 1740 წელს ბეთლემის ეკლესია აღაშენა ახლებურად. გაუგებარი იქნებოდა ასეთი ქველმოქმედება გივი ამილახვარისა, რომელიც ამდენ ხარჯს არ გაიღებდა სომხური ეკლესიისათვის. მას ხომ მტრისაგან დაქცეული უამრავი ქართული ეკლესია ჰქონდა კიდევ მისახედი. 1742 წელს მან აღაშენა ქაშუეთის აგურის ეკლესია, ამჟამინდელის წინამორბედი. გივი ამილახვარი იყო ზემო ქართლის სადროშოს სარდალი და

გორის მოურაეი და სხვა. ვიმეორებ, გივი ამილახვარმა კიდევ არაერთი ციხე და ეკლესია აღადგინა ქართლსა და კახეთში, რასაც შემორჩენილი წარწერები მოწმობენ. მშვენივრად იცოდა დიდებულმა ქართველმა ბეთლემის ქართულობაც და იმიტომ გაისარჯა ბეთლემის აღშენებისთვის. ეს იყო მცდელობა ქართული ტაძრის დახსნისა სომხების ბრტყალებისაგან. ამ ცდამ მაშინ ნაყოფი ვერ გამოიღო, მაგრამ დღეს აღდგა სამართლიანობა და ბეთლემი დაუბრუნდა საქართველოს საპატრიარქოს. ასე, რომ ბეთლემზე „გაქართულდა“ კი არ უნდა ეწეროს რუკაცნობარში, არამედ დაუბრუნდა თავდაპირველ პატრონს – ქართველ ხალხს.

რაც შეეხება ბნ პ. მურადიანის მიერ მოტანილ სომხურ წყაროებს, მათს არსებით ღირებულებაში ეჭვი არაეის შეაქვს. სხვა საკითხია, რა კუთხითაა გაშიფრული იგი. ეს ეპიგრაფიკული მასალა უტყუარი საბუთია სომხური სასულიერო პირების მძლავრობისა და ექსპანსიისა ქართული ეკლესიებისა და თვით ქართველების მიმართ. ყველაზე დიდი საბუთი ბეთლემის ეკლესიის ქართულობისა, მაინც ხალხის მესხიერებაში მტკიცედ ფიქსირებული ტრადიციაა. პოეტის არ იყოს:

„რაც ერთხელ ცხოვლად სულს დააჩნდების,
საშვილიშვილოდ გადაეცემის...“

თუმცა ემიშიანის ემისრების ზეწოლა არასდროს შეწყვეტილა და ნელ-ნელა თავის საქმეს აკეთებდა.

ამრიგად, როცა საქართველოს თავზე დიდი ღამე ჩამოწვა (XIII ს.) სომხები დაეპატრონენ ბეთლემს. ამ დროიდან გაჩნდა, ალბათ, ბეთლემის კედლებზე ქართულის მაგიერ სომხური წარწერები. ბეთლემის თავდაპირველ ქართულობაზე დუმილი ბნ პ მურადიანისაგან არც თუ მოულოდნელია. მას არ აწყობს, გვერდს უკლდის და უგულველყოფს ეახტანგ გორგასლის მიერ (V ს.)

ბეთლემის ეკლესიის აშენების ტრადიციულ ცნობას, აგრეთვე ბეთლემის შესახებ ვახუშტის, პლ. იოსელიანის და სხვათა მონაცემებს. ბ-ნ პ. მურადიანი თავის მონოგრაფიაში კრინტს არ ძრავს ამ ქართულ აეტორთა ცნობებზე და იფარგლება ევ. იოსელიანის თხზულებით. თქმა იმისა, რომ მას არ იცნობს. გამორიცხულია, რადგან ის ერთი საუკეთესო მცოდნეა ქართული საისტორიო წყაროების და იყენებს კიდევ თავის ქართველოლოგიურ ნაშრომებში.

აქვე შევნიშნავ ერთ ნებისთ თუ უნებლიე ლაფსუსზე. ბ-ნი პ. მურადიანი ხსენებულ მონოგრაფიაში ამბობს – თითქოს იმ უბანს, სადაც ბეთლემი დგას, ჯერ ერქვა სომხური – კარპოთაღ, შემდეგ ქართულში გადავიდა კლდის უბნად. ეს ტოპონიმი ასეთი თანმიმდევრობით არ შეიძლება განვითარებულყო. პირიქით, პირველად იყო – კლდის უბანი, რაც თბილისის მკვიდრმა ქართველებმა შეარქვეს, შემდეგ აქ მოსულმა და დასახლებულმა სომხობამ ქართული კლდის უბანი თარგმნა სომხურად და უწოდა – ქარაფი-თაღ (კლდე-ქარაფ, უბანი-თაღ). აი, ეს არის ტოპონიმის განვითარების ბუნებრივი გზა.

რუკა-ცნობარში ქარაფის წმ. გიორგის ეკლესიის შესახებ აღნიშნულია „აშენდა 1753 წ., 1991 წ. გაქართულდა.“

ამ ეკლესიის სომხურობის დამცველის ბ-ნ პ. მურადიანის მტკიცებანი არადამაჯერებელი ჩანს (დასახ. ნაშრ. გვ. 39).

კრწანისის წმ. ღვთისმშობლის ეკლესია – „შუა საუკუნეების ძეგლი ახლად აშენდა 1778, 1861“, ასეა განმარტებული რუკა-ცნობარში. ბ-ნ პ. მურადიანს მოაქვს 1436 წლის ჰიშტარაკანი (ანდერჰ-მინაწერი) რის მიხედვით იგი ცდილობს კრწანისში ამ დროს სომხური ეკლესიის არსებობა დაამტკიცოს. „СИЯ (книга) написана в лето армянское 885 (1436)6 и в стране Грузинской в близжащей столице Тихик, древне

Крцანისი под сенью соборной церкви св. Богородицы..."(დასახ. ნაშრ. გვ.104). ამავე პიშტარაკანის ქართული თარგმანი და კომენტარი ეკუთვნის ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორს ალ. აბდალაძეს – „დაიწერა ესე (წიგნი) სომეხთა წელთაღრიცხვის „პქე“-ს (1436) საქართველოში, დედაქალაქ თფილისთან ახლომდებარე სოფელ კრწანისში, კათოლიკე წმ. ღვთისმშობლის და ყველა სხვა წმ. ეკლესიათა მფარველობით“ (სომხურ ხელნაწერთა ანდერძების ცნობები საქართველოს შესახებ XIV-XV ს.ს., 1978, გვ. 49).

ბ-ნ მურადიანის თარგმანით გამოდის, ვინმე პოეპანესს დაუწერია წიგნი „... древне Крцаниси, под соборной церкви св. Богородицы“. ქართული თარგმანით კი „... სოფელ კრწანისში კათოლიკე წმ. ღვთისმშობლისა და ყველა სხვა წმ. ეკლესიათა მფერველობით“, ე.ი. ბ-ნ პ. მურადიანის თარგმანის მიხედვით წიგნი დაწერილია კრწანისის კათოლიკე ღვთისმშობლის ეკლესიის კედლებში. ბ-ნ ალ. აბდალაძის მისაღები თარგმანით კი წიგნი დაწერილია კრწანისში, მაგრამ „წმ. ღვთისმშობლის და ყველა სხვა წმ. ეკლესიათა მფარველობით“ და არა „ღვთისმშობლის ეკლესიის კედლებში“. არ შეიძლება ითქვას ბ-ნ პ. მურადიანის კვლევის მეთოდის ერთ ნაკლზე. იგი რატომღაც დუმილით უკლის გვერდს კრწანისის ეკლესიის შესახებ ალ. იოსელიანის მნიშვნელოვან ცნობას: „Церковь во имя Божией Матери на горах Крцанисских с остатками древних зданий, существовавшие и ныне опустевшей деревне. Вся эта местность со всеми виноградными и фруктовыми садами издревле принесена в дар Спасскому храму царями грузинскими. Тифлиские митрополиты заведовали и церковью, и всеми садами, которые принадлежали большей части церковным крестьянам. С разрушением деревни от нашествия диких сынов Дагестана,

პოსტრადლა და ცერკოვ, ნო სუცესტოვალა ონა დო ცარა ტეიმურაზა II (1744-1762). Ⴂო ვლადეოტ ნუნე არმუნე, პუნაოუნე კ ნეი ველუნაშე ბლაგოგოვნუნე. ჰდეს დოღო ლეჟლო ტელო ცარა ტეიმურაზა I, სუნა მუნუნუნე კეტევან, Ⴂმერშეო ვ ასტრაბადე (1663). („Ⴂუნსანუნე დრუნუნესთეი გოროდა ტიფლუნსა“ 1866 სტ. 261)“ ეს ცნობა ბ-ნ პ. მურადუნანს არ მოაქეს და, ბუნებრივუნა, არც არავეოტარ კეალ-ოფუნაცუნას აძლევს მას. არადა, იგი პლ. იოსელუნანუნს მეცნიერ-ულ მემკეიდრეობას შშუნენუნერად იცნობს. ეს ჩანს თუნდაც მუნს 1985 წლუნს მონოგრაფუნიდან („Армянская эпиграфика грузунს (Картლუნს და Кахетუნს) 1985“, გვ. 9). ასე, რომ გამოორიცხულუნა პლ. იოსელუნანუნს ამ ცნობას კრწანუნსუნს შესახებ არ იცნობდეს ბ-ნ პ. მურადუნანი, მაგრამრატომღაც გვერდს უვლუნს. თუმცა არ გააჩნუნა საფუძველი პლ. იოსელუნანუნს ამ ცნობაში ეჭუნს შესტანუნსა. კრწანუნსუნს და მუნსი შემოსავალი ქართული საკათალიკოსოს (სიონუნს) საკუთრება, რომ იყო, ამუნს საბუთო თეოთ ბ-ნ პ. მურადუნანს მოაქეს. მიუხედავად ლეკებუნს მუდმივი თაედასხმებუნსა, კრწანუნსუნს ეკლესუნას თეიმურაზ II-უნს მეფობამდე (1744-1762) უარსებუნა, ეს ცნობა ეწინააღმდეგება ბ-ნ პ. მურადუნანს ვარაუდს, მაგრამ თეიმურაზ პირველუნს ნეშტუნს (1663) კრწანუნსუნს ეკლესუნაში დიდუნ. ხნოთ დასვენებუნს ფაქტი მოწმოებს კრწანუნსუნს ეკლესუნა მოქმედებ-და, თოორემ ქართველი მეფუნს ცხედარს იქ არ დაასვენებლნენ. მეორეც, კრწანუნსუნს ეკლესუნა რომ ქართული მართლმადიდებლური არ ყოფილიყო, ქართველ მეფეს სომხურ გრიგორიანულ ეკლესუნაში დასვენებას არავენ აკადრებდა. უბრალოდ, ამუნს საჭიროება არ იყო. თბილისში საამუნსოდ ქართული მართლმადიდებლური ეკლესუნა რამენაირად გამოინახებოდა.

თუ რა გზოთ ჩაიგდეს ხელში სომხებმა ეს ეკლესუნა, ამუნს დადგენა ჯერჯერობოთ ვერ შეუძელი, მაგრამ ერთო კი ნათელია, კრწანუნსუნს ეკლესუნა ქართული მართლმადიდებლური

და ამაში ეჭვის შეტანა ფაქტებზე ძალდატანებაა და მეტი არაფერი.

იოანე საბანიძის „აბო ტფილელის წამებიდან“ ვიცით, სად მოკვებეს აბოს თავი. მოკვებეს „კართა ზედა წმინდანთა ორმოცთა მარტვილთა ეკლესიითა.“ ეს ამბავი მომხდარა, აკად. კ. კეკელიძის გამოანგარიშებით 786 წლის 6 იანვარს, ე.ი. მერვე საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში თბილისში ყოფილა მართლმადიდებლური ეკლესია. ამ ეკლესიის შესახებ არის კიდევ ასეთი ცნობა ეგ. იოსელიანისა – „იტყვიან, რო ესე იყოო ბერძენთაგან აშენებული ორმოც მოწამეთა სახელსა ზედა, მაგრამ სიტყვა არის პირადი თქმული და არა სადა პჩანს წერილსა შინა. ესე განაახლეს და აღაშენეს ტფილისელთა სომეხთა წელსა 1792-სა“. ბნ პ. მურადიანის მიხედვით 1781 წელს (დასახ. ნაშრ. გვ. 18). ამ საყდარს პლ. იოსელიანი პატარა ციხის საყდარს უწოდებს. ამ ცნობიდან სულ ცოტა ორი რამ ირკვევა – ერთი ის, რომ ტრადიციული გადმოცემა (და არა წერილობითი) ამ ეკლესიის აშენებას ბერძნებს მიაწერს, მეორე – ორმოც წამებულთა ეკლესია პატარა ციხის საყდრად ქცეულა და ზოგიერთი ქართული ეკლესიის მსგავსად სომეხებს ჩაეარდნიათ ხელში. შემდეგ მათ, ჩვეულებისამებრ, ეკლესიისთვის სახელი შეუცვლიათ და უწოდებიათ წმ. მთავარანგელოზის ეკლესია. პლ. იოსელიანი უფრო კონკრეტულად მიუთითებს ზოგიერთ დეტალზე: „Св. архангелов, занимается древностью греческими иноками. Ее оспаривали греки, и при последнем царе Георгия XIII. Она у подъема к Ботаническому саду со стороны минеральных бань.“(დასახ. ნაშრ. გვ. 233).

ძნელია თქმა, რა საბუთი პქონდათ ბერძნებს, ამ ეკლესიაზე პრეტენზიას რომ აცხადებდნენ და მის სომეხთა ხელიდან დახსნას ცდილობდნენ აგერ XVIII საუკუნის ბოლოს,

მეფე გიორგი XII-ის დროსაც. ერთი კია, ეს მართლმადიდებლური ეკლესია XII საუკუნეში უკვე სომხურ-გრიგორიანული ჩანს. თუ რა გზით ჩაიგდეს ხელში ქალკედონური ორმოც წამებულია ეკლესია, ამის გარკვევა ჯერჯერობით გირს, ალბათ, ისევე მათი ექსპანსიური ხასიათის წყალობით. დღეს მეტიც თქმა ჯერჯერობით არ შეიძლება. იმედია, შემდგომი კვლევა-ძიება სიმართლეს დაადგენს. ასევე ჭირს, გადაჭრით თქმა, თუ როდისაა აგებული ეს ეკლესია. ფაქტი ერთია, 786 წელს ორმოც წამებულია მართლმადიდებლური ეკლესია იყო და მართლმადიდებლური ქრისტიანობისთვის წამებულ აბოს ამ ეკლესიის კარს წინ თავი მოკეთეს. ეს ის პერიოდია, როცა ქართული და სომხური ეკლესიები 179 წლის დაშორებულები არიან. ისინი 607 წ. საბოლოოდ დაცილდნენ და დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს და მათმა ბრძოლამ უფრო მძაფრი ხასიათი მიიღო მომდევნო საუკუნეებში. რამდენჯერმე შედგა ამ ეკლესიების წარმომადგენელთა შეხვედრა-დისკუსიები. ერთხელ ბაგრატ IV-ის დროს 1046 წ. ჯაფახეთს, სოფელ ღრტილაში. მეორედ – 1204 წელს, თბილისში. შეხვედრებს შედეგი არ გამოუღია.

ამ ურთიერთობის ფონზე საინტერესო ცნობას მიაკვლია პროფ. მელქისეო-ბეგმა სირიელი მწერლის გრიგოლ ბარ კებრაის (აბულ-ფარაჯი) თხზულებაში – „Как сообщает этот автор (აბულ-ფარაჯი), в 1197 г. от Р.Х. произошло столкновение между грузинами и армянами по поводу т.н. „Кривой пасхи“ (წრაზატიკ), которая имела также место лет 95 до этого (значит, 1102 г.). В виду того, что армяне не соглашались следовать грузинам и должны были проздновать пасху на неделю позже грузин, то начался спор, который привел оба народа к столкновению“. (..... 1925, ტ. III, გვ. 49-60).¹

¹ ИКИАИ - Известия Кавказского Историко-Археологического Института.

გრიგოლ ბარ პებრაის ცნობის თანახმად, ქართველებსა და სომხებს შორის შეჯახება მომხდარა შემდეგი მიზეზით – თითქოს სომხებს ქართველებზე ერთი კვირით გვიან უნდა აღენიშნათ აღდგომის დღესასწაული, რაზეც ვერ შეთანხმებულან. ურთიერთობა გამწვავებულა, ქართველებს სომხური ეკლესია დაუწვავთ, რის შედეგადაც დაღუპულა 4 თუ 40 სომეხი. ამის გამო 40 ათასი სომეხი შეკრებილა ქართველების წინააღმდეგ საბრძოლველად, მაგრამ ქართველებს გადაუხდიათ 10 ღინარი ყოველ დაღუპულ სომეხზე. სომხების დახოცვა მომხდარა თბილისში – მ. ჩამჩამიანის და პროფ. მელქისეთ-ბეგის აზრით. კერძოდ, ორმოც წამებულთა ეკლესიაში. ასეთი დასკვნის საფუძველს იძლევა სომეხი მწერლის ენაქან ვარდაპეტის ცნობა (XIII). მას 1226 წელს მინაწერი გაუკეთებია წიგნზე თბილისში ორმოც წამებულთა ეკლესიაში. ამ მონაცემის ნიადაგზე პროფ. მელქისეთ-ბეგი დაასკვნის: „Значит, в то время в Тифлисе существовала церковь во имя сорока мучеников, к которой, по видимому, и относится следующее весьма ценное указание...“, და მოაქვს ეგ. იოსელიანის აღნიშნული თხზულების შესაბამისი ამონაწერი. ამავე მკვლევართა აზრით, წამებულთა კულტს უფრო ძველი ტრადიცია ჰქონია საქართველოში, ვიდრე სომხეთში. ეს ამბავი კი ასეთნაირად წარმოგვიდგება:

იოანე საბანისძის მიხედვით ვიცით, 786 წელს ორმოცწამებულთა ეკლესია არსებობდა. ისმის კითხვა – ეს ეკლესია ქართული მართლმადიდებლური იყო თუ სომხური გრიგორიანული?

გ. აღანიანცის ცნობით, ორმოც წამებულთა ეკლესია 754 წელს აუგია საფრაზ ჯუღაეცს („ტარაზ“, 1919, №6 1-2, გვ. 45). ამას კი წერს, მაგრამ გ. აღანიანცი არავეითარ წყაროს, არც წერილობითს, არც ზეპირს არ მიუთითებს. ამ აზრს არ იზიარებს პროფ. მელქისეთ-ბეგი, თუმცა თელის, მასში სიმართლის მარცვალი არისო და ყურადღებას ამახვილებს იოანე საბანისძის ცნობა-

ზე, ე.ი. ეს ეკლესია პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგს ფრთხილად, მაგრამ მაინც თავიდან მას სომხურად მიაჩნია. თუმცა ამ ეკლესიის თავიდან ქალკედონურობას არ გამოორიქხავს. გ. აღ-ნიანცის თარიღს (754), არ აზიარებს ბ-ნ პ. მურადიანი, მაგრამ თელის: „... церковь сорока мучеников, или Архангелов, основана до арабского нашествия, у ее входа (или во дворе) Або Тбилели В VIII в. принял мученическую смерть.“ (დასახ. ნაშრ. გვ. 18). შეიძლება ორმოც წამებულთა ეკლესია არაბების შემოსევამდე (642-643), ან კიდევ უფრო ადრეა აშენებული, მაგრამ ეს მის თავიდანვე სომხურობას არ ნიშნავს. პირიქით, ქართული მართლმადიდებლური ეკლესია უფრო იქნებოდა და არა მოსული ხალხის, სომხების გრიგორიანული სალოცავი. რა თქმა უნდა, არაბი ჯალათი არ დაგიდევდა მართლმადიდებლური ეკლესიის წინ წაჭრიდა თავს აბოს, თუ გრიგორიანულისას, მთავარი იყო ქრისტიანული ყოფილიყო, მაგრამ მართლმადიდებელი ქრისტიანი იოანე საბანისაძისთვის არ იყო სულერთი და ეს მისთვის ფრთხილად მნიშვნელოვანი რელიგიური ფაქტორი გახლდათ. აბო ხომ მართლმადიდებლური ქრისტიანობისთვის ეწამა და არა გრიგორიანულობისთვის. ასე რომ მომხდარიყო, იოანე საბანისძე აუცილებლად აღნიშნავდა გულისტკივილით აბოს თავი სომხური გრიგორიანული ორმოც წამებულთა ეკლესიის წინ მოკვეთესო. ეს რახან არ შენიშნა, იგულისხმებოდა, ეკლესია იყო მართლმადიდებლური, სხვათა შორის ბერძნული ეკლესია რომ ყოფილიყო, არც ამის აღნიშვნა დაავიწყდებოდა. იოანე საბანისძე და მისი თხზულება გამოირჩევა რეალური მოვლენების პირუთვნელი და ზუსტი ასახვით. არაერთარი საფუძველი არ არსებობს, საეჭვოდ მივიჩნიოთ თბილისის ორმოც წამებულთა ეკლესიის თავდაპირველი ქართულობა თუ არა ბერძნულობა მაინც.

მოვიდეთ პირველ სიტყვას და მივხედოთ გრიგოლ ბარ
ქებრაის ხსენებულ ცნობას. ეტყობა, სირიელ ავტორამდე ამ
ცნობამ ზეპირი გზით მიაღწია და ამდენად, უსათუოდ მნიშ-
ვნელოვანი შინაარსობლივი ცვლილებანი განიცადა. 40 სომეხ-
ის დაღუპვა, 40 ათასი სომეხის თავის მოყრა და ორმოც წამე-
ბულთა ეკლესია 40 ციფრთა საეკვო დამთხვევებს პროფ. მელ-
ქისეთ-ბეგმაც მიაქცია ყურადღება და გარკვეული უნდობლობა
გამოთქვა ამ მონაცემებისადმი. უფრო არადამაჯერებელი გეგმე-
ნება ამ ინციდენტის გრიგოლ ბარ-ქებრაის ცნობაში მოტანილი
მიზეზი. თუ მხედველობაში მივიღებთ ქართველი ხალხის რე-
ლიგიურ მიმტევებლობას, ნაკლებ საეარაუდოა ქართველებს
ასეთი სისასტიკე გამოეჩინათ. ქართველი ხალხი მუსულმანურ
მტყუთებს და სარწმუნოებას პატივისცემით ეპყრობოდა და ეყ-
რობა. ქრისტიანულ, თუნდაც გრიგორიანული ეკლესიის მიმ-
ართ ასეთი დაუნდობლობა გამოირიცხულია. ვიმეორებ, გრიგოლ
ბარ ქებრაისის მიერ აღწერილი ამბავი თუ ნამდვილად მოხდა,
საფიქრებელია, ეს შეჯახება მოხდებოდა არა აღდგომის
დღესასწაულის ჩატარების პირველობის გამო (ეს შეიძლება
საბაბი იყო), არამედ უფრო სერიოზულ მიზეზს ექნებოდა ადგ-
ილი. ასეთ მიზეზად შეიძლება მივიჩნიოთ ორმოცწამებულთა
ეკლესიის სომეხთა მიერ მისაკუთრების მცდელობა, რასაც ვერ
შეუკრივდნენ ქართველები და მწვავე რეაქციით გამოხატეს თავისი
უკმაყოფილება. ამ ვარაუდს ამაგრებს ის ფაქტიც, რომ მოგვი-
ანებით ეს ეკლესია სომეხებს მაინც ჩაუგდიათ ხელში (1236). რა
გზით მოხდა, ეს ან რა გარემოებამ შეუწყო ხელი, ამის ზუსტი
დადგენა ახლა ძნელდება. საეარაუდოა, რომ ამ ხანებში ქართუ-
ლი სამეფოს ძლიერება შეირყა და სწრაფად დაიწყო დაშლა.
1220 წელს გამოჩნდა მონღოლთა პირველი რაზმები. 1226 წლის
9 მარტს ჯალალუდდინმა აიღო თბილისი და გაუგონარი სისას-

ტიკით დააქცია იგი. ამ არეულობის წყალობით მოახერხეს სომხებმა (ჩვეულებრივ ასე აკეთებდნენ) თბილისის ორმოცწამე-ბულთა ეკლესიის დასაკუთრება. რაც შეეხება ბერძენთა პრეტენზიებს პროფ. ს. კაკაბაძეს აქვს გამოთქმული მოსაზრება თბილისის ორმოც წამებულთა ეკლესიის ვახტანგ გორგასლის დროს აშენების შესახებ. მკვლევარის აზრით ეს ეკლესია (დაინ-გრა 1925 წელს.) სწორედ V საუკუნეში იქნება აგებული, რად-გან ამ საუკუნეში იყო პირობები ამგვარი ეკლესიების მშენებლო-ბისა. ამ დროს ქართლი პოლიტიკურად ბიზანტიაზე იღებს ორიენტაციას. მხედველობაშია მისაღები ისიც, რომ ვახტანგ გორგასლის მეორე ცოლი ბერძენი იყო, რომელსაც თბილისში ჰყავდა არცთუ მცირე რაოდენობის ბერძენი მოსამსახურე. ეს კი ბერძნული ეკლესიის აგების საჭიროებას წარმოშობდაო. ამავე მეცნიერის მართებული აზრით თბილისის ორმოც წამებულთა ეკლესია VI-VII ს.ს. ვერ აშენდებოდა, რადგან ამის პირობები ამ საუკუნეებში ქართლში, კერძოდ თბილისში არ იყო („ვახ-ტანგ გორგასალი და მისი ხანა“, 1954, გვ. 229)

საქართველოს სომეხთა საეპარქიო კათედრალური ტაძ-არი – სურბ-გევორგი ოდითგან ქართული ეკლესია ყოფი-ლა. რა მიზეზით გახდა სომხური გრიგორიანული ეკლესია გაუგებარია. იგი შეტანილია რუკა-ცნობარში, თბილისი, „კა-თოლიკე სურბ-გევორგი აშენდა 1251 წელს, ახლად აშენდა 1808, 1832 წ.“

ზოგიერთი სომეხი მკვლევარის აზრით სურბ-გევორგი აშენებულია ძველ ეკლესიაზე (ალ. ერიციაიანი, გ. ალაიანი და სხვ.). კიდევ უფრო მეტი, ალ. ერიციანს მდიდარი ეპტარი უმეკი სურბ-გევორგის აღმდგენლად მიაჩნდა (1251) და არა დამ-აარსებლად. უსაფუძვლოა და არადაამაჯერებელი სურბ-გევორ-გის ადრეულ საუკუნეში (631) დაარსების თავგამოდებული დამ-

ცუელის ს. აუჩიანის მოსაზრება, რასაც არცთუ დიდი სიაზონებით არ იზიარებს ბ-ნი პ. მურადიანი. (დასახ. ნაშრ. გე-20), ეთქვი და ვიმეორებ – ქართველთა სატახტო ქალაქში, მის ციხე-სიმაგრესთან მიმდებარე ეკლესია, ბუნებრივია, იქნებოდა ქართული მართლმადიდებლური ეკლესია და არა გრიგორიანული. თუ გაკითვალისწინებთ „ტრადიციას“ სომეხთა მიერ ქართველთა ეკლესიების დაუფლების დაუცხრომელ ლტოლვისას შეიძლება ასე ვიფიქროთ, რომ ძველი ეკლესია იყო ქართული, რაც გადააკეთეს-გადმოაკეთეს, დააშენენ-მიაშენეს სომეხებმა და აქციეს თავიანთ ტაძრად. ერთიც უნდა ითქვას – სომეხები ამა თუ იმ სომეხური ეკლესიის ქართულობას გულმოდგინედ მაღავენ, რაც არ ითქმის ბერძნებზე. ბერძნები საქართველოს გარეთ არსებულ ზოგიერთ ქართულ ეკლესიას დაეპატრონენ, მაგრამ ამ ფაქტს საიდუმლოდ არ ინახავენ და გულახდილად აღიარებენ მათ ქართულ წარმომავლობას.

ძნელია თქმა როდის აშენდა თბილისში პირველი სომეხური გრიგორიანული ეკლესია, მაგრამ ფაქტი ერთი – ქართული და სომეხური ეკლესიების დაშორების (607) შემდეგ ქართული დიოფიზიტური ეკლესია გულმოწეაღე ვერ იქნებოდა სომეხ მონოფიზიტების მიმართ: ეს გამოწვეული იყო სომეხური გრიგორიანული ეკლესიის მეტად აგრესიული დამოკიდებულებით ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის მიმართ. ერთ-ერთმა სომეხმა კათალოკოსმა აბრაამმა სპეციალური ბრძანებით (VI-VII) თავის ერს ქართველებთან ყოველგვარი ურთიერთობა აუკრძალა. ქორწინება, ქართულ ეკლესიებში საღოცავად სიარული, დანათესაება და სხვა. გარდა ვაჭრობისა თუმცა ამ ბრძანების ძალა, დროთა განმავლობაში შესუსტდა, მაშინ (VII ს.) კი ჩვენ ხალხთა ურთიერთობაზე უარყოფითად მოქმედებდა და ბოჭავდა მათ. ამგვარ ისტორიულ ფონზე ძნელი წარმოსადგე-

ნია სომხური ეკლესია ქართული ციხე-სიმაგრის ეზოში ან მასთან მიმდებარე. ბუნებრივია, ეს იყო ქართული მართლმადიდებლური ეკლესია.

სურბ-გეგორგის ეკლესიის ქართულობაში ეჭვიც არ ეპარება თბილისის სიძველეთა საუკეთესო მცოდნეს, თ. კვირიკელისა („ძელობილისური დასახელებანი“ 1985, გვ.93).

ერთი მნიშვნელოვანი დოკუმენტს მივაგენით, რომელიც ჩვენს თემასთან კავშირშია. ეს არის 1723 წ. 7 იანვრის ბრძანება მეფე ნარაზარალი ხანისა (ერეკლე I) – „ჩვენ, მეფეთ-მეფემან, პატრონმან ნაზარალი ხანმან მოკითხულ ექენი და აქ. ქალაქში ჯვრის მონასტრის მეტოქი საყდარი ყოფილიყო, ჟამთა ვითარებისაგან, იქ, იმის საყდრის გარეშემოში სომხები დასახლებულიყვნენ. ისინი იქილამ აყვარეთ და ის ალაგი, ვითარცა ჯვრის მონასტრისა ყოფილიყო, ჯვრის მონასტერს შეესწირეთ და ჯვარის მამა პართენს ეუბოძეთ...“ (დოკუმენტები თბილისის ისტორიისათვის XVI-XIX სს. შეადგინეს ნიკო ბერძენიშვილმა და მამისა ბერძენიშვილმა, წიგნი I, 1962, გვ.126.).

ამ საბუთს სახელმწიფო არქივში დაცულ პირში თარიღად უზუსტ (ტკ). ამ თარიღის მიხედვით გამოდის, საბუთი შედგენილი არის არა 1723 წ. როგორც გამოცემაშია აღნიშნული, არამედ 1312+380=1692 წელს. ეს შეცდომა დაშვებულია საბუთის პირის გადამწერისაგან, მაგრამ 1723 წ. საიდან გაჩნდა გაუგებარია. ამ საბუთის მიხედვით ჩანს, რომ ქართველი მეფე ნაზარალი-ხანი იძულებულია თბილისის ჯვრის მამის ქართული ეკლესიის ირგვლივ დასახლებული სომხები აყაროს და სხვა ადგილას დაასახლოს. თუ რა მიზნით სახლდებოდნენ მაინცაღამაინც ქართული ეკლესიების გარშემო, ამის მიხედვრა ძნელი არ არის. ეს პროცესი ემშიაძინიდან იმართებოდა. ისინი ჯერ ფეხს მოიკიდებდნენ ვაჭრობით, აღებ-მიცემობით, ხელოს-

ნობით, ეკონომიურად მოღონიერდებოდნენ და მათ საცხოვრებელ ორბიტაში მოქცეულ ქართულ ეკლესიას გადაბირების გზით ნელ-ნელა ჩამოაშორებდნენ ხოლმე ქართულ მრევლს და ხელს მიჰყოფდნენ ეკლესიის გასომხურებას. ეს ხდებოდა პრაქტიკულად ნებისმიერი ხერხით: მოტყუებით, ძალადობით, მოსყიდვით და სხვ. ამ მოვლენას ადგილი ჰქონდა თბილისში და არა მარტო აქ. სწორედ ამგვარი საშიშროება რომ იგრძნო, ალბათ ნაზარალიხანმა, ამიტომ მან ერთბაშად აყარა და მოაშორა ქართული ჯვრის მამის ეკლესიას მის ირგვლივ დასახლებული სომხები. ამ საბუთიდან მკაფიოდ ჩანს ქართული ეკლესიების მისაკუთრების საფრთხე იმდენად დიდი ყოფილა, რომ მეფეებს ბრძანებები და ფიზიკური საშუალების გამოყენება სჭირდებოდათ მათ ასალაგმავად. სამწუხაროდ, სუბიექტური თუ ობიექტური მიზეზების გამო მისაკუთრების სენი ქართველი ხელისუფალთ ვერ მოუსპიათ, რის მწარე შედეგსაც დღეს ვიშკით. ამის საბუთია თუნდაც რუკა-ცნობარი, რომელშიც მრავალი ქართული ეკლესია სომხურად არის გატანილი. ამ ეკლესიების ქართულობის დამადასტურებელი ნიშნები ისე ენერგიულობით არის წაშლილი, ჭირს სიმართლის დადგენა. „ისინი (სომხები, ბ. ა.) ვინც ღვიძლ ძმად მიგვაჩნია, ვინც – საქართველოს კალთის ქვეშ იპოვა რქა ცხოვრების ხსნისა – წერდა გაზ. „ივერია“. (1885) №159, – დღეს ისინი გამხდარან მოსისხლე მტრად. ამ დიდებულთა წარწერებით აღსავსე ქვათა და უმსგავსოებათა საესე ხელით ცდილობენ შემუსრონ და ამოამტერიონ წერაქვით ქართული წარწერები – არაბები ბატონობდნენ მათ 200 წელიწადი და ისინი არ სჩადიოდნენ ამ ამბებს, რასაც დღეს ვხედავთ და გვესმის. მისდგომიან და ანგრევენ ტაძრებს რკინის კეტებით და წერაქვით, ანადგურებენ ნახატებს, თვალებს სჩირქნიან წმინდანებს და

სხვ. სამარცხენოა, რომ მამა-პაპათა სისხლით შერეული კირით აღშენებულნი ტაძარნი დაისაკუთრონ გუშინდელ მოსულთა და მკეიდრნი კი განდევნილ იყვნენ თვისსავე მამულში, მით უფრო სათაკილოა ამგვარი მოვლენა, რომ იქნებ ხარაჯაც დაადონ ჩვენს მლოცველებს ამ მამა-პაპათა სალოცავეებში“. სიკეთის დაუნახავობით გულნატკენი ადამიანის სიტყეები. სამწუხაროდ, ეს ყველაფერი სიმართლეა, რაზეც ქართული ქვანი მწარედ მოთქვამენ.

რუკა-ცნობარშია „თბილისის ნორაშენის წმ. ღვთისმშობლის ეკლესია, აშენდა 1467 წ. ახლად აშენდა 1650 წ., 1795 წ., 1808წ., 1830 წ., დგას“. თუ რა წერილობით წყაროს ემყარება ბატონი ს. კარაპეტიანი, ამ ეკლესიის აშენების თარიღად 1467 წ. რომ დებს ჩვენს ხელთ არსებული საარქივო და სამეცნიერო მასალების მიხედვით ეერ დაეადგინეთ. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ნორაშენის წმ. ღვთისმშობლის ეკლესიის ძირითადი სააღმშენებლო სომხური წარწერის ორიგინალი ფიზიკურად არ არსებობს. შემორჩეილია ნორაშენის ოთხი სომხური წარწერის პირი. აქედან, სამი წარწერის ზოგადი შინაარსია გადმოცემული, მეოთხე ქტიტორული წარწერა (1507) ორიგინალის პირად მიაჩნია ბ-ნ პ. მურადიანს („Армянская эпиграфика Грузии“. Ереван 1988 გვ. 74-75). ეს სომხური წარწერები შედგენილია (составлена) სომეხთა კათალიკოსის ნესრეს აშტარაკეცის (1770-1858 წწ.) დაეალებით მაგრამ ისმის კითხვა კეთილსინდისიერად შეადგონა კი ნორაშენის ეკლესიის ე.წ. ქტიტორული წარწერა ორიგინალიდან, ვისაც ეს ჰქონდა დაეალებული? ევკის საფუძველს იძლევა ნორაშენის ქტიტორული წარწერა. თეალსაჩინოებისათვის მოვიტანთ ამ ე.წ. ქტიტორული წარწერის რუსულ თარგმანს – „В лето 956 (1507) именем Бога _ я, Сагат, своим мулком построил церковь в память мою

и моих родителей _ отца моего парона Султана, деда моего парона Тавкала и супруги моей Вишиэль, сыновей моих Наримана, Султана и Шаримана “(გვ. 75).

რამე გაუგებრობის თავიდან ასაცილებლად სომხური ტექსტის საკუთარ თარგმანს მოვერიდეთ და ვარჩიეთ ბ-ნ პ. მურადიანის მიერ შესრულებული ამ ე.წ. ქტიტორული წარწერის რუსული თარგმანის მოხმობა (დასახ. ნაშრ. გვ. 75). ამ ე.წ. ქტიტორულ წარწერაში ნორაშენი კონკრეტულად არ არის მითითებული, ასე, რომ ეს წარწერა ნებისმიერი სომხური ეკლესიის ქტიტორულ წარწერად გამოდგება!..

როგორც აღვნიშნეთ, დაკარგულია ნორაშენის ეკლესიის ქტიტორული სომხური წარწერის ორიგინალი, ამდენად, ძნელია ვენდოთ უცნობ გადამწერს, მით უმეტეს ცნობილია ზოგერთი სომეხის არაკეთილსინდისიერი დამოკიდებულება და ჩადენილი სიყალბე ქართული ეკლესიებისადმი.(1)

ბოლოსდაბოლოს ასეთი კითხვაც კი ჩნდება – არის კი დაკარგული თბილისის ნორაშენის ქტიტორული წარწერა... ასეთი რამ თუ არსებობდა? რამ განაპირობა მისი ნორაშენის კედლიდან ამოღება და უგზოუკელოდ გაქრობა?... ცნობილია სომეხები ძველ სომხურ წარწერიან ქვებს მოგვიანებით დგამდნენ ქართული ეკლესიების კედლებში. აქედან გამომდინარე, ძნე

(1). 1996 წ. 30 იანვრის გაზ. „Голос Армении“ ერევანი ფურლებზე გამოქვეყნდა ლევ ოგანეზოვის წერილი, „Армянская церковь родного Тбилиси“ ამ წერილში ლევ ოგანეზოვი ქართველებს აბრალებს სომხური ეკლესიების მითვისებას, სომხური ეპიგრაფიკის განადგურებას და სხვა ამგვარ ცილს გეწამებს. მის ამ უსაფუძვლო ბრალდების პასუხი იხ. გაზ. „დრონი“ (ბ. არეულაძე – „სომხური ეკლესიები მშობლიურ თბილისში“ 1996 წ. 1-5 მარტი, 5-7 მარტი).

ლი დასაჯერებელია, თბილისში ნორაშენის ეკლესიის ქტიტორულ წარწერიანი ქვა დაეკარგათ სომხებს... რა მიზნით დგამდნენ ქართულ ეკლესიებში ძველ სომხურ წარწერიან ქვებს, ეს დღესაც ვით ნათელია და მასზე აღარ ვილაპარაკებთ. ასე რომ ძალიან ბევრი საეჭვო კითხვები ჩნდება ბ-ნ პ. მურადიანის მიერ მოხმობილი ნორაშენის ეკლესიის ე. წ. სომხურ ქტიტორულ წარწერიან პირისადმი. ამიტომ, მის მეცნიერულ სანდოობას ვერ ვირწმუნებთ.

თბილისის ნორაშენის სომხური ეკლესიის შესახებ ეგ. იოსელიანი ასეთ ცნობას გვაწოდის – „დაწყებული საფუძვლითურთ პირველ ხოჯა ნაზარასაგან ვისმე და მერე მას ზედა აღშენებული და შესრულებული ტფილისის სამრევლოსა დედათა და მამათაგან მოგროვებულთა წარსაგებლითა წელსა 1737-სა და შემდგომდცა ვითარმე აქნომამდე ჯერეთცა შენების“ (ჟურნ. „ჩვენი მეცნიერება“, 1923, №1, გვ. 90). ეს ცნობა და საერთოდ ეგ. იოსელიანის ინფორმაციები თბილისის სომხური ეკლესიების თაობაზე, ეტყობა ზეპირ გადმოცემებს ემყარება და ამდენად რიგ შემთხვევაში საისტორიო წყაროებით დაზუსტებას მოითხოვს. ამ გარემოებაზე მართებულად მიუთითებს ბ-ნი პ. მურადიანი.

რაც შეეხება ცნობას „ტფილისის სამრევლოსა დედათა და მამათაგან მოგროვებული წარსაგებლითა“ ნორაშენის ეკლესიის მშენებლობისას – ეს ცნობაც არაზუსტი ყოფილა მოწოდებული ქართველი ავტორის მიერ.

ნორაშენის ეკლესია თბილისის ჯერის მამის ქართული ეკლესიის ეზოში, რაღაც ათიოდე მეტრის მოშორებით დგას. ჯერის მამის ეკლესია არის იერუსალიმის ჯერის ეკლესიის მეტოქე (ფილიალი) და აგებულია V საუკუნეში, ალბათ აქედან მოდის მისი სახელწოდებაც. ეს ეკლესია მონღოლებმა დაანგრეს. მის ადგილზე XVI საუკუნეში აშენდა ახალი ეკლესია. აღამაჰმადხანის ურდოებმა 1795 წელს ჯერის მამის ეკლესია კვლავ დააქციეს.

მაგრამ იგი აღდგენილი იქნა 1825 წელს.

ვინაიდან ნორაშენის ეკლესიის აშენების თარიღი შესახებ განსხვავებული შეხედულებანია (1467 და 1507) ამიტომ მისი აშენების დროდ პირობითად მივიღოთ XV–XVI სს.

ეტიმოლოგიური თვალსაზრისით ნორაშენი იშიფრება – ნორ – არის სომხური სიტყვა და ნიშნავს ახალს, შენ – კი შენებას – „ახალშენ“-ში „შენ“ სიტყვა – შენება ზმნას უკავშირდება. „შენ“ იხმარება აღმოსავლურ ენებში (სპარს., სომხ., თურქ. და სხვ.) და ნიშნავს, სხვათა შორის „დამუშავებულს“, „კეთილმოწყობილი“, „დასახლებული“, „საცხოვრებლად ვარგისი“ (ს. ჯიქია – გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, ტ. III, 1958, გვ.185). აქედან გამომდინარე თბილისის სომხური ნორაშენის ეკლესია აგებული უნდა იყოს ძველ ეკლესიაზე ან მის ადგილას. ბუნებრივია ისმის კითხვა – ამ ადგილზე მდგომი პირვანდელი ეკლესია ვის ეკუთვნოდა – ქართველ მართლმადიდებლებს თუ სომეხ გრიგორიანებს. როგორც ვნახეთ, ამ ფაქტის დასადგენად ეგ. იოსელიანის აღნიშნული ცნობა არ გამოდგება, ხოლო ჩვენ ხელთ არსებული ისტორიულ წყაროებში ჯერ-ჯერობით მასზე ვერაფერს მივაკელიეთ, მაგრამ საბედნიეროდ ჩემს არქივში აღმოჩნდა ერთი ზეპირი თქმულების ჩანაწერი. ეს ჩანაწერი გაკეთებულია საიათნოვას დაბადებიდან 250 წლის იუბილის წინა წელს. ამ ხანებში უხუცეს თბილისელთაგან ვიწერდი ზეპირ გადმოცემებს და თქმულებებს საიათნოვას და საერთოდ ძველი თბილისის შესახებ. ამ ფოლკ-

1. თუ შემთხვევითი არ არის, საგულისხმო ფაქტად შეიძლება მივიჩნიოთ ის, რომ მინას მედიცი თბილისის სომხურ ეკლესიების აღწერისას (1824-1830) ნორაშენს არ იხსენიებს, (ქურნ „ARS“ 1918, №2-3, გვ 109).

ლორულ მასალებში აღმოჩნდა ჩანაწერი სიონის, ანჩისხატის, ნორაშენის, მოღინის და სხვა ქართული და სომხური ეკლესიების შესახებ.

ამჯერად მოვიტან ნორაშენის შესახებ ჩაწერილ ფრაგმენტს: „ლესელიძის ქუჩაზე, სინაგოგას პირდაპირ მდებარე პატარა ბაღში ენახე ორი მოხუცი. გავესაუბრე, ძირძველი თბილისლები აღმოჩნდნენ. გამოვეკითხე ვინაობა და წლოვანება. ერთი გიორგი ზანგურაშვილი 93 წლის, მეორე ვანო გულდამაშვილი 89 წლის. მეხსიერების დაქვეითებას არ უჩივიან. ახსოვთ ნანახი და გაგონილი.

– ძია კაცებო, საიათნოვა თუ გაგიგიათ – ეკითხე და საწერკალაში მოვამზადე ჩასაწერად.

– როგორ არა შეილო – მიპასუხა ორივემ ერთხმად და გიორგი ზანგურაშვილმა გააგრძელა – საიათნოვა ძაა ვინმე აშუღი ყოფილა. ის რომ სიმღერას იტყოდა თურმე ჩიტები გალობას წყვეტდნენ, მააშ, – ასე გამიგია ჩემს ჯეელობაში მოხუცებისაგან.

ვიფიქრე გრიშაშვილის ‘საიათნოვა’ ხომ არ აქვს წაკითხული – მეთქი და კითხვა შევაპარე: – ალბათ გრიშაშვილის ‘საიათნოვა’ წაიკითხეთ – მერთქი.

– სოსოს ეიცნობდით – მიპასუხა ორთავემ, მაგრამ მისი არაფერი არ წაგვიკითხავს, ძალიანაც რომ გედომოდა ვერ წავიკითხავდით. ჩვენ უბრალო ადამიანები ვართ, ხელოსნები, კალატოზები, სახელისა და გვარს ძლივ ვაწერთ.

– სხვა თუ რამ გაიგიათ საიათნოვაზე – გავაგრძელე კითხვა.

– შეილო მითხრა გულდაშვილმა, საიათნოვა თათრებმა სომხურ ეკლესიაში მოკლეს, მეიღნის თავზე რომ არი – ასე გამიგია ძველებისაგან.

– ამ ეკლესიებზე რას იტყვით – შევეყიითხე მოხუცებს და ხელი მივიშვირე რიჩინაშვილის და ლესელიძის ქუჩების გადაკვეთასთან მდგარ ეკლესიებზე.

– აი ეს პატარა ეკლესია ჯერის მამის ეკლესიაა, ქართულია, მეორე დიდი ეკლესია სომხურია და ჯოხი მიაშვირა ნორაშენის აგურით ნაშენ ეკლესიას. ბავშვობაში ხშირად გამიგია, წინათ ნორაშენის ადგილას ქართული ეკლესია მდგარა. მაგრამ მდიდარ სომხებს მოსწონებიათ და მტრისაგან გავერანებული ქართული ეკლესია ხელში ჩაუგდიათ. შემდეგ გადაუკეთებიათ და მასზე დაუშენებიათ. ასე გამხდარა ეს ეკლესია სომხური – დაასრულა გიორგი ზანგურაშვილმა.

– ამაზე თქვენ რას იტყვით ძია ვანო – მივმართე გულდამაშვილს.

– შეილო, ეს ამბავი მეც გამიგია, მეც ამ უბანში ვარ დაბადებული და გაზრდილი. არა მარტო მე, ჩემი პაპის პაპა და კიდევ უფრო შორს ჩემი ჯილაგი აქ ცხოვრობდა... ეს კი არა, ამბობენ სურბ-გევორქის, სურბ-ნშანის და ბეთლემის ეკლესიები ქართული ყოფილა ადრე – დაამატა ვანო გულდამაშვილმა...

1962 წ. 23 აგვისტო, თბილისი.

აქ წყდება ჩანაწერი. ეს ფოლკლორული გადმოცემა თბილისის ახალშენის (ნორაშენის) ეკლესიის თავდაპირველი ქართულობის დასამტკიცებლად მყარი საბუთი არ არის, მაგრამ ანგარიშსგასაწევი ფაქტი კია. მისი უარყოფა ან დასაბუთება შეუძლებელია მხოლოდ ახალშენის ეკლესიის არქეოლოგიური შესწავლის შედეგად. ერთი კი ახლავე შეიძლება ითქვას, თბილისის ახალშენი მეორადია და მის ადგილზე მდგომი პირველადი ეკლესია თუ ზემოთმოტანილ გადმოცემას მივიღებთ მხედველობაში, ამავე დროს გავითვალისწინებთ იმ ფაქტს, რომ არ არსებობს (თუ საერთოდ არსებობდა ისიც

საეჭვოა) ახალშენის სომხური ქტიტორული წარწერის ორიგინალი, ქართული მართლმადიდებლური იყო, ვიდრე სომხური გრიგორიანული. ამ ხანებში (XVII ს) ნორაშენი სომეხთა ხელში გადასული ჩანს, საინტერესოა, რატომ არ იხსენიება იგი ნაზარალიხანის ზემოთხსენებულ საბუთში? მით უმეტესი ამ საბუთში მის ახლოს სომეხ მცხოვრებთა აყრის შესახებ არის ლაპარაკი... ისე ერთი კანონზომიერება შეინიშნება თბილისის ე. წ. სომხურ ეკლესიების განლაგებაში. თითქმის ყველა სომხური ეკლესია ქართული ეკლესიის ახლოს იქვე გვერდით დგას, რაც მოულოდნელი უნდა იყოს თუ მხედველობაში მივიღებთ ქართული და სომხური ეკლესიების განხეთქილებას (VII) და მათ შორის მწვავე ბრძოლას საუკუნეების განმავლობაში. ქართული მართლმადიდებლური ეკლესია სომხურ გრიგორიანულ ეკლესიას და მათ მიმდევრებს ერეტიკოსებად თვლიდა. საეჭვოა ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის მესვეურთ ნება მიეცათ თბილისის სომხურ სასულიერო პირებისათვის რაღაც ათიოდე მეტრის მანძილზე სომხური გრიგორიანული ეკლესიები აეშენებინათ. აქედან გამომდინარე თბილისის ჯერის მამის ეკლესიის გვერდით აღბათ იდგა ქართული მართლმადიდებლური ეკლესია, მცირე ან მოზრდილი ზომის ამას მნიშვნელობა არა აქვს, რომელიც ქართველთა ძნელბედობის ჟამს სომხებმა იგდეს ხელთ, მოახდინეს მისი ძირფესვიანი რეკონსტრუქცია გაასომხურეს და უწოდეს ნორაშენი-ახალშენი.

ამ ეკლესიის არქეოლოგიური შესწავლა მის მართლმადიდებლური წარმომავლობის ისტორიას საბოლოოდ მოიფენს ნათელს.

ვამთაერებ. თბილისის ეამთა სიაეისაგან სომხურად ქცეულ ზოგიერთი ქართული ეკლესიის ტრაგიკული ისტორიის განხილვას, მაგრამ ეს არ ნიშნავს თითქოს რუკაცნობარში წარმოდგენილი სხვა ეკლესიები წმინდა სომხურია (ასეთებიც არის), არა მათ შორის კიდევაც არც თუ მცირე რიცხვი „სომ- ხური“ ეკლესიები – რაც შემდგომი კვლევის საგანია.

ვიდრე რუკაცნობარში აღნიშნულ ქართლ-კახეთში არსებულ სომხურ ეკლესიებს მიმოვიხილავთ, გესურს მკითხველის ყურადღება მივაპყრო ბ-ნ მურადიანის მონოგრაფიის („Армянская эпиграфика Грузии“ (Кახети и Картли) 1985) ერთ „ლაპსუსზე“. სომეხი მკვლევარი საკმაოდ ვრცელ შესაფასებელში მიმოვიხილავს შრომებს, რომლებშიც დამუშავებულია საქართველოში არსებული სომხური ეპიგრაფიკა და სხვა საკითხები. ამათგან აღსანიშნავია სომეხი ბერის სარგის ჯალალიანცის ნაშრომი, შთაბეჭდავი სათაურით „მოგზაურობა დიდ სომხეთში“ (ნაწ. I, 1892, ნაწ II, 1858 სომხ. ენაზე). ეს თხზულება ჯერ სომხურ პერიოდიკაში გამოქვეყნდა, შემდეგ გადამუშავებული სახით ცალკე გამოიცა თბილისში.

ბ-ნი პ. მურადიანი განსაკუთრებული სიყვარულით ლაპარაკობს ამ ავტორზე და მის მართლაც ფართო მოცულობის ნაშრომზე. ბერი თურმე სომეხ პატრიოტთა შორის გამოირჩეოდა მგზნებარე სომხური პატრიოტიზმით. ეს რომ მართლაც ასეა, კარგად ჩანს ნაშრომის სათაურიდან „მოგზაურობა დიდ სომხეთში“. თუ რა იგულისხმება ამ სათაურში, ამის შესახებ სჯობია მოვესმინოთ ბ-ნ პ. მურადიანს:

„Обладая достаточной по тому времени компетенцией, это ученый-монах подвижный патриотизмом б совершил долгое путешествие по исторической Армении и в 50-е гг. XIXв. издал двухтомное описание армянской древности. Памятникам Внутренней Картли и Кахети он не занимлся, но к надписям Нижней Картли (Гугурак-Сомхити) и самой столицы Грузии Тбилиси он проявил надлежащий интерес и переписал то, что ему показалось заслуживающим внимания“.(დასახ. ნაშრ 7)

კი ბატონო, სარგის ჯალალიანცმა იმოგზაურა „დიდ სომხეთში“ ე. ი. ქვემო ქართლში, თბილისში და სათაურიც ნაშრომს „შესაფერისი“ მისცა.. რა ექნათ, ამ „აღმოჩენაზე“ თვალი დაეხუჭოთ და ყურნი დაეხიზოთ?.. არგებს საქმეს ეს?.. ისე გულუბრყვილოდ ვიფიქრე, ბ-ნი პ. მურადიანი ჯალალიანცის შრომის სათაურს მაინც გაუკეთებს კომენტარს და ორიოდ სიტყვით ობიექტურ ინფორმაციას მიაწვდის მკითხველს-მეთქი. მაგრამ დახეთ ის „მგზნებარე პატრიოტ“ ბერზე უფრო შორს წაეიდა და შიდა ქართლი, კახეთი და ასე შემდეგ, არხეინად მოათავესა „ისტორიულ სომხეთში“.

ქვემო ქართლი, ჯავახეთი რომ ძირძველი ქართული მიწაა, ეს უკვე აჯინიშნა წერილის დასაწყისში და აღარ გაემაჟორებ. მაგრამ ბ-ნ პ. მურადიანს კი 'შეკახსენებ ერთს: დავით აღმაშენებლის, თამარ მეფის ეპოქებში დიდი საქართველოს სამეფო გადაჭიმული იყო ნიკოფსიიდან დარუბანდამდე, ე. ი. აღმოსავლეთ სომხეთის ნაწილი საქართველოს სამეფოს ფარგლებში შედიოდა, ყოველგვარი სუვერენული უფლებების გარეშე. თუმცა ასე შორს რატომ მივდივართ, აგერ XVIII საუკუნეში საკუთარ სახელმწიფოს მოკლებული და ერეენის სახანოდ ქცეული აღმოსავლეთ სომხეთი (უმეტესი ნაწილი) გახლდაო ერეკლე მეფის ეასალი, ყმა, მაგრამ ჯერ არცერთ ქართველ ის-

ტორიკოსს აზრად არ მოსვლია ერეკლეს, არარატის ველს და საერთოდ სომხეთს უწოდოს ისტორიული საქართველო.

სომეხი მეცნიერები კი შინ თუ გარეთ შემთხვევას არ უშეგებენ და ყურებს უჭედვენ მსოფლიო საზოგადოებას ამ ყალბი მეცნიერული პროპაგანდით. გამოსცეს „ისტორიული სომხეთის“ ურიცხვი ფანტასტიკური რუკები და ამით შეეცადნენ უცხოელი მკითხველი დაერწმუნებინათ, თითქოს არ არსებობს აღმოსავლეთ საქართველო, სამხრეთ საქართველო. ეს იყო და არის მხოლოდ „ისტორიკული სომხეთი“...?!

პირველ სიტყვას მოჰადრეთ და ენახოთ, როგორაა ასახული რუკა-ცნობარში სხვა „სომხური“ ეკლესიები, ჯერ ერთ დეტალზე. სვეტიცხოველში, დასავლეთის შესასვლელის, სამხრეთ კედელზე არის კათალიკოს დომენტის (1660-1676), ეპიტაფია:

ბაგრატიონთა ძე

ბატონი კ(ა)თ(ოლიკო)ზი დომენტი მიცვლ

ა სექტენბერის კბ გასულსა,

ძ(რ(ონი)კ(ო)ნსა ტნიღ. *R D H L*

კათალიკოსი დომენტი, ქაიხოსრო მუხრანბატონის ძე, თავგამოდებული მებრძოლი იყო იმ დროს გაერცვლებული ტყვის სყიდვა-გაყიდვის საქმეში. თბილისელ ვაჭრებისგან შეიძინა სამცხედან ჩამოტანილი ანჩისხატი და დაასვენა თბილისის საპატრიარქოს ეკლესიაში – ანჩისხატში. მის სახელთან არის დაკავშირებული ანჩისხატის ეკლესიის განახლება და სამრეკლოს აგება 1673 წ. კათალიკოსმა დომენტიმ სვეტიცხოვლის სახელზე შეიძინა სახნავე-სათესი ვიწები და სხვა. ასე, რომ კათალიკოსი დომენტი გახლდათ დეაწლმოსილი პიროვნება და დიდი ქართველი მამულიშვილი. მისი ეპიტაფია, რასაც ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაში გარკვეული ყურადღება აქვს დათ-

მობილი, განხილული აქეს ბ-ნ. პ. მურადიანს („Армянская эпиграфика Грузии, Картли и Кахети“, 1985, ст.38). მართლაც, მოულოდნელია ქართველი კათალიკოსის გარდაცვალების თარიღის ტნიდ-ის შემდეგ სომხური ქრონიკონის გამოჩენა. ამ ფაქტისთვის თავის დროზე ყურადღება მიუქცევია სომეხ სწავლულს მ. სმბატიანს და სომეხი ოსტატის ნახელაჲად მიუჩნეწია. ამ ვარაუდს ნაწილობრივ იზიარებს ბ-ნ. პ. მურადიანი და კორექტივი შეაქვს. ეპიტაფიის ოსტატი, ხელოსანი ასლამაზ ყარაშვილი მას სომხად მიაჩნია, მაგრამ ის ეპიტაფიის შემდგენლის ნებართვის გარეშე სომხურ თარიღს ვერ ამოტვიფრადყო. შემდგენელი კი, მისი აზრით, კომპეტენტური მღვდელთმსახური იქნებოდა, რომელმაც კარგად იცოდა, რომ კათალიკოსი დომენტი ერისკაცობაში მუხრანელი ბაგრატიონი იყოვო, ხოლო მუხრანში არც ისე მცირერიცხოვანი სომეხი ცხოვრობდა, რომელთაც თურმე ბაგრატიონები მიაჩნდათ თავიანთი ეროვნული ინტერესების მატარებლად. ამ გარემოებას მიუცია ბიძგი ეპიტაფიის შემდგენლისათვის, მიეთითებინა კათალიკოს დომენტის გარდაცვალების თარიღი – ქართულთან ერთად სომხურადაც. ეს ყველაფერი ბ-ნ. პ. მურადიანს დასჭირდა იმისთვის, რათა დაამტკიცოს მცხეთაში და მის ირგვლივ, გინდა თუ არა, ოდიტგან სომხური თემი არსებობდა. ეს ერთი, მეორე რაც არანაკლებ მნიშვნელოვანია, ამოატიეტივა ქართველ ბაგრატიონთა, სომეხ ბაგრატუნთა-ბაგრატიდთაგან წარმომავლობის მეცნიერებაში უარყოფილი, დრომოჭმული თეორია.

ბ-ნ. პ. მურადიანის ამ ვარაუდს თუ გაეყვებით, მაშინ გამოდის, რომ ყველა ქართველი ბაგრატოვანის საფლავის ქვაზე ამოკვეთილი ეპიტაფია სომხური ქრონიკონით უნდა იყოს შესრულებული. კათალიკოს დომენტის (1660-1676) აღნიშნულ ეპიტაფიას ანალოგი არ მოეპოვება, ამიტომ ეს გამონაკლისად,

შემთხვევით მოვლენად უნდა ჩაითვალოს და მისგან დასკვნების გამოტანა, როგორც ბ-ნი პ. მურადიანი აკეთებს, მიუღებელია.

ჩვენი აზრით, ნაწილობრივ ანგარიშგასაწევია ბ-ნ. პ. მურადიანის მიერ მოხმობილი მ. სმბატიანის ეარაუდი, ეპიტაფიის ოსტატი, როგორც ყველა ხელოსანი, გათვითცნობიერებული და დაოსტატებული იყო არა მარტო ქართული ეპიტაფიების ამოტიფრაში, არამედ ხელეწიფებოდა სომხურ ენაზე ეპიტაფიების ამოკვეთა, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, ოსტატი მაინცდამაინც სომეხი ეროვნების ყოფილიყო, როგორც ბ-ნ. პ. მურადიანს სურს... ოსტატმა გამოიჩინა ზედმეტი ინიციატივა, ქართულის გვერდით სომხური ქრონიკონი ამოჭრა და ამით მას სურდა გამოეჩინა თავის საქმეში ფართო განსწავლულობა. ეპიტაფიის სომხურ თარიღს ყურადღება თავის დროზე არაეინ მიაქცია ქართული ტოლერანტობის წყალობით და თუ გნებავთ დაუდევრობის გამო. გაოცებას იწვევს ამ ეპიტაფიის ოსტატის ასლამაზ ყარაშვილის ერთი ხელის მოსმით გასომხება ბ-ნ. პ. მურადიანის მიერ (დასახ. ნაშრ. გვ. 39). ასევე სომხად აქცია ქართველი ბიჭიაშვილი, ჩეკურიშვილი, გაბრიელაშვილი, მუსხელიშვილი (გვ.48). ყარაშვილი ეტიმოლოგიას თუ გაეყვებით, ყარ – აღმოსავლურია და შავს ნიშნავს. ყარაშვილის ქართულად შავიშვილია. ბ-ნ. პ. მურადიანს თუ ყარაშვილი ქართველი მონოფიზიტი ჰგონია ამის არავითარი საბუთი არ წარმოუდგენია. ის არის ქართველი კათოლიკე. არსებობს აზრი ამ გვარის ქართულ ნიდაგზე წარმოშობისა: „ყარაშვილი (1721წ.), ყარ (მყარადლი, ყარს), საკუთარი სახ. ყარა – (ათაბ. 274), შდრ. ყარამანი (სპ. „გმირი“), (გ.ღეონ, სახელები). ყარა-ასლან (ქრონიკ. III, 392), ყარასაშვილი ომარ (იქვე, 325)“ (ი. ახუაშვილი – ქართული გვარ-სახელები, 1994, გვ.570). სახელის ასლამაზის მიხედვით

თუ ჰგონია ბ-ნ. პ. მურადიანს ყარაშვილი სომეხი, ძალიან სცდება. ეს სახელი ქართულია და, გაერცვლებული იყო საქართველოში, მისგან ქართული გეარიცაა ნაწარმოები – ასლამაზაშვილი. (იხ. ი. ახუაშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ.225).

ბ-ნ. პ. მურადინი შემდეგ წერს: „Нижѣ этой эпитафии, на той же грани надгробия, имеется поминальная записка мастера: „ფრიად ცოდვილ ასლამაზ ყარაშვილის დანაწერია, ვინც წაიკითხოთ ღ/მერე/თ/მენ . . . – “(გვ.38). საინტერესოა, ამ წარწერის არსებობა დიოფიზიტურ, ქართულ საკათედრო ტაძარში მისი ამომჭრელის ქართველობის ერთ-ერთ საბუთად არ გამოდგება?

გადავხედოთ რუკა-ცნობარს და შევამოწმოთ მასში შეტანილი ქართლ-კახეთის ეკლესიების „სომხურობა“. მცხეთის რაიონის სოფელ დამპაღლოში (ახლა ვაზიანი) XVI საუკუნის სურბ-ნშანის სომხური ეკლესია არის. ბ-ნ. პ. მურადიანს კი თავის ნაშრომში დაუფიქსირებული აქვს ამ სოფლის წმ. გრიგოლის ეკლესია და მას XVIII საუკუნის ნაგებობად მიიჩნევს. თუ ლაპარაკია დამპაღლოს ორ სხვადასხვა ეკლესიაზე, მაშინ ეს ბ-ნ. პ. მურადიანის ნაშრომსა და რუკა-ცნობარში უნდა ჩანდეს. თუ არა, რაღაცა გაუგებრობა და შეცდომაა ალბათ.

ბ-ნ. პ. მურადიანი უცნაურს უწოდებს ანანურის ქართული ეკლესიის (1689) მშენებელი არქიტექტორის ქაიხოსრო ბაღსარაშვილის ძველ ქართველ ხუროთმოძღვართა რიცხვში შეტანას (დასახ. ნაშრ. 145). მას ქაიხოსრო მშენებლობის მწარმოებლად, უფროსად მიაჩნია და არა არქიტექტორად. სამაგიეროდ, მან ანანურის ეკლესიის არქიტექტორად წამოაყენა ვინმე სომეხი გრიგორი?! საბუთი? ინებეთ სახელი გრიგორი სომხურად ყოფილა ამოკვეთილი „...под орнаментированным крестом южного фасада“ (таб. XXVI,2), (დასახ. ნაშრ. გვ.146). შემოწმების მიზნით მითითებული ცხრილი ვეძებთ ბ-ნ. პ. მურადიანის ნაშრომში,

მაგრამ ვერ ვნახეთ. ამ ეკლესიის მშენებლობაში სომეხი ხელოსნებიც მონაწილეობდნენ ალბათ, მაგრამ მარტო იმისთვის, რომ გრიგოლის სახელია ამოკვეთილი ეკლესიის კედელზე თუნდაც მოზრდილი ასობით, არ იძლევა საფუძველს ეჭვი "შევიტანოთ ამ ეკლესიის ხუროთმოძღვრის ქართუელობაში. ბ-ნ. პ. მურადიანის ვარაუდით: Дательный падеж имени подсказывает наличие начала выражения, но таково на стене нет" (დასახ. ნაშრ. გვ. 146). „გრიგორს“ წინ არ უძღვის და არც არასდროს ჰქონია წარწერა, მაშინ გამოდის, რომ ეს არის შემთხვევითი მინაწერი ვინმე სომეხი ხელოსნისა. თუ ვინმე გრიგორი ანანურის ქართული ეკლესიის (1689) არქიტექტორი იყო, მას არ მოერიდებოდა თავისი ღვაწლის სიტყვახვედრეულად აღნიშვნისა. ამგვარ საქმეში, სომეხი ხუროთმოძღვრები მოკრძალებით არ გამოირჩევიან. პირიქით, შემთხვევას არ უშეუბდნენ ხელიდან, თავიანთ სახელებს უბრალო ნაბეშევარზედაც კი მთელი პომპეზურობით აღნიშნავდნენ და უტოვებდნენ შთამომავლობას.

რადგანაც ბ-ნ. პ. მურადიანმა ვერ წარმოადგინა სარწმუნო ფაქტები და არგუმენტები, ანანურის დიდი ტაძრის (1689) ხუროთმოძღვრად ისევე ქაიხოსრო ბაღსაღარაშვილი რჩება და არა ვინმე სომეხი გრიგორი.*

ბ-ნ. პ. მურადიანს ვერ გამოადგება მოწმედ ისეთი ტენდენციური მეცნიერი, როგორც ი. სტრიგოვსკი იყო. ამ მეკელე-

*ეს დასაზრება ბ-ნმა პ. მურადიანმა კიდევ უფრო მეკეთრად გადმოსცა სტატიაში (მცირე სომხური ენციკლოპედია, ტ. I, 1990, გვ. 188; სომხ. ენაზე). ამ ეკლესიის ისტორია შედარებით ობიექტურად არის წარმოდგენილი „საბაგოთა სომხურ ენციკლოპედიაში“ (1974, ტ. I, გვ. 336, სომხ. ენაზე).

ვარს ქართული ორიგინალური ხუროთმოძღვრება არ სწამდა და მას სომხურის ასლად თუ მიიჩნევდა. ბუნებრივია, ეერ ვიწამებთ მის დაკვირვებას, თითქოს სომხური ახთამარის გაელენა იგრძნობოდეს ანანურის ხსენებული ქართული ეკლესიის ორნამენტებში.

რასაკვირველია, ისტორიული ძეგლის ხელყოფა არაეის მიეტეება, რაც ჩაუდენია ვილაც უცნობს „გრიგორ“-ის სახელის წარსახოცად (გვ.146). ამგვარ და კიდევ უფრო მეტი ბარბაროსობის ფაქტებს ძველი ქართული წარწერების და ეკლესიების მიმართ ბ.ნ. პ. მურადიანს ქვემოთ მოეახსენებ.

რუკა-ცნობარშია დუშეთის წმ. გიორგის ეკლესია (ტყეშია), XIX ს. ნახევრად დანგრეულია.“ ამ ეკლესიის ქართულობის შესახებ არის პლ. იოსელიანის ცნობა „Часовню св. Георгия Бодавского, бывшую православную. Она в лесу (ხაზგასმა ჩენია ბ.ა.), невдалеко от кладбищенской церкви. Праздник бывает в день преображения“ которое у армян есть праздник подвижный“ („Описание города Душети“, 1860, ст.58). ეს არის 1820 წლის მონაცემით. ეკლესია რა გზით და საშუალებით გახდა სომხური, გაურკვეველია, მაგრამ ერთი ცხადია, ამ დროს (1820) იგი უკვე სომხებს კქონიათ დაჩემებული(?)).

ამავე ისტორიკოსს ეკუთვნის ასალოგიური ცნობა: „Армяне, которые лжбят воспоминания древнего своего могущества, присваивают себе начало Ахталы, по случаю ее соседства с Ахпатом и Санаином, хотя ничем не могут доказать такой претензии“ („Путевые записки от Тифлиса до Ахтали“ 1850, გვ. 27).

ასტალა რომ ქალკედონური ტაძარია, ეს სომხებმა და მით უმეტეს მათმა სპეციალისტებმა კარგად იციან, მაგრამ მითვისებას დღესაც ყველანაირი გზით ცდილობენ. აქ მრავალგზის ჩასულ ქართველ და მის თანმხლებ უცხოელ მეცნიერებს

ახტალაში შესვლის უფლება არ აძლევენ.

პლ. იოსელიანის ამ მგზავრული ჩანაწერების მიხედვით სოფელ – თელეთის ერთ ნაწილს ეწოდებოდა ქურდის თელეთი, მეორეს ხატის თელეთი, მესამეს – მუხრან-ბატონის თელეთი. შემდეგ მუხრან-ბატონის თელეთი შეუსყიდია ეინშე მირზოიანს და დარქმევია მირზოიანის თელეთი (ლ. მელქისეობეგი, „სომხური სიძველენი, ტფილისის ახლო მიდამოებში, 1922, გვ.88-101). ხატის თელეთში წმ. გიორგის და ღვთისმშობლის ეკლესიებიდან შედარებით საინტერესოა პირველი – წმ. გიორგის. ბარემ აქვე დავიმოწმებ ზ. ჭიჭინაძეს – „თელეთის წმ. გიორგის ეკლესია დღეს სომხებს უპყრათ, აქ იყო ძველად ხატი წმ. გიორგისვერცხლისა, ქართულის წარწერებით, შეწირული ქართველის მოღოზონისგან“ (ქურნ. „მოგზაური“ 1901 №2, გვ.177).

ხატის თელეთის წმ. გიორგის თავდაპირველი ეკლესია აშენებულია XVIII საუკუნეში. ამ ეკლესიის შესახებ ვახუშტი წერს: „კუპისის აღმოსავლეთ მტკურისაკენ არს თელეთები და ეკლესია წმ. გიორგის სასწაულმოქმედი“ („ქართლის ცხოვრება“ ტ. IV, 1973, გვ. 328). საყურადღებოა აგრეთვე ერთი სიგელი, სადაც მოხსენებულია ყველა ის წმ. გიორგი, რომელსაც თხოვს მფარველობას სიგელის შემდგენელი – „წმინდა გიორგი გორიჯერისა, წმინდა გიორგი ატოცისა, წმინდა გიორგი თელეთისა, წმინდა გიორგი მოღნინის“. (გარეჯის უდაბნოს 1724 წლის სიგელი, 149, ს. კაკაბაძე – ისტორიული საბუთები, V, ტფილისი, 1913, გვ.36). აღ. ხახანაშვილს მოტანილი აქვს ერთი ძველი ხელნაწერი, სადაც შელოცვებია ჩამოწერილი. აქ წმინდა გიორგების ნუსხაში მოხსენიებულია – „წმინდა გიორგი თელეთისა“ („Очерки по истории грузинской словесности“, кн. I, М. 1895, с. 129).

ამავე დროს, თუ გავიხსენებთ ილია ჭავჭავაძის გმირებს ლუარსაბს და დარეჯანს, ისინი მწერალმა სალოცავად თელეთის წმ. გიორგის ეკლესიაში წაიყვანა და იქ მიატანინა შესაწირავი. არ შეეცდები, თუ ვიტყვი „ქეათა ღალადის“ ავტორი მშენიერად არჩევდა ერთმანეთისგან ქართულ და სომხურ ეკლესიებს. ასე რომ არავითარ შემთხვევაში ილია თავის ქართველ მართლმადიდებელ გმირებს სომხურ გრიგორიანულ ეკლესიაში არ ალოცვინებდა. რასაკვირველია, მწერალმა იცოდა თელეთის წმ. გიორგის ეკლესია რომ სომხებმა დაისკუთრეს, მაგრამ ძველი ტრადიციით ისიც კარგად იცოდა, რომ თელეთის წმ. გიორგის სასწაულმოქმედი ეკლესია ქართული სალოცავი იყო. ეს ეკლესია საყურადღებოა იმით, რომ აქ თითქოს დაცულია სომხური ეპიგრაფიკის ერთ-ერთი ძველი ნიმუში (1002 წ.) პროფ. მელქისეთ-ბეგის აზრით – „ეს ფრიად საინტერესო წარწერაა, რომელიც პალეოგრაფიის მხრივ მართლაც შეიძლება მიეკუთვნოს მე-XI საუკუნის დასაწყისს. თუ ვინ არიან მასში მოხსენებულნი ასმათ, უტა, სარგის, (თუ რასაკვირველია, სწორია ჩემი კონიუქტურა,) და გრიგოლ, ამის თქმა ჯერჯერობით ძნელია. ეტყობა, რომ იგინი ყოფილან აღმშენებელნი ეკლესიისა, მაგრამ რომელი ეკლესიისა, – ეს საკითხავია. ყოველ შემთხვევაში, ეგონებ არა თელეთისა, ვინაიდან ადვილი საფიქრებელია, რომ წარწერა ძველადვე გადმოტანილი ყოფილიყოს სომხეთიდან სომეხ ლტოლვითა მიერ“. (დასახ. ნაშრ. გვ. 98). სომეხი სწავლულის ეს აზრი სარწმუნოდ არ მიგვაჩნია, რადგან უცხოელ მოძალადეების ხმაღს თავდაღწეულ სომეხ ლტოლვილებს ძველი სომხური წარწერიანი ქვების წამოღებისათვის არ ეკავლათ. არც ქართველ მეფეთა მიერ გადმოსახლებულ სომეხ ხიზნებს ექნებოდათ საშუალება ამ სიშორე გზაზე ქვები ეზოდან. პროფ. მელქისეთ-ბეგის ზემოხსენებული მოსაზრება თავის

თანამემამულეებისთვის ნამუსის მოწმენდა უფროა, ვიდრე სინამდვილე. სინამდვილე კი ალბათ ასეთი უნდა იყოს – თელეთის წმინდა გიორგის თარიღიანი ქვა (1002) ნაყალბეგია, გვიან არის ჩადგმული, რაც მოულოდნელი არ არის ზოგიერთი სომეხის მიერ.

რაც შეეხება იქვე სქოლიოში გაკეთებულ პროფ. მელიქსეთ-ბეგის შენიშვნას, თითქოს თელეთიდან არიან ხატისწვილები (ხატისოვეები) მართებულად არ მიგვაჩნია. ეფიქრობ ამ შემთხვევის განსოგადოება მართებული არ არის, რადგან ხატიწვილები საქართველოს არაერთ კუთხეში გვხვდება, მაგრამ მათ არაერთი კავშირი აქვთ ხატის თელეთთან.

სომხურ სამეცნიერო ლიტერატურაში თელეთის წმ. გიორგის შესახებ გვხვდება გამოკვლევები, მაგრამ მათი ავტორები დუმილით უვლიან გეერდს მისი დაარსების საკითხს. ამ გარემოებას ყურადღება მიაქცია პროფ. ლ. მელიქსეთბეგმაც. მაგალითად, სომეხი ბერი სარგის ჯალაღლიანცი საკმაოდ ვრცლად ლაპარაკობს თავის ნაშრომში ამ ეკლესიის შესახებ, თუმცა მის დაარსებაზე მოკლედ შენიშნავს: ამ მონასტრის აშენების დრო ცნობილი არ არის, მაგრამ მის შესახებ მრავალი თქმულება არსებობსო („მოგზაურობა დიდ სომხეთში“, II ნაწ., ტფილისი, 1842, გვ. 75, სომხ. ენაზე). სარგის ჯალაღლიანცი მაინც გამოთქვამს ერთგვარ ვარაუდს ამ ეკლესიის დაარსების თაობაზე. მას მოჰყავს ზაქარია სარკავაგის (ქანაქერცი, 1626-1699/ „ქრონიკიდან“ ცნობა აშტარაკის მახლობლად მდებარე სოფელ მოღნინის ეკლესიიდან წმ. გიორგის ნაწილების თბილისში გადმოსვენების შესახებ. (ისტორია, ვაღარშაპატი, 1870, ტ. II, გვ. 30-40, სომხურ ენაზე). სწორედ ამ ამბავს უკავშირებს სარგის ჯალაღლიანცი თელეთის წმ. გიორგის დაარსებას. ეს კი მცდარი აზრია, რადგან მას არაერთი კავშირი არა აქვს თე

ლეთის წმ. გიორგის ეკლესიასთან.

პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, საგანგებოდ მიუთითებს, რომ შავნაბადას წმ. გიორგის ეკლესია, (XVIII ს.) წაყეისის, თელეთის სომხური ეკლესიები აშენებულია ძველ ეკლესიებზე ან გადაკეთებულნი არიან. ანალოგიურ ცნობას გვაწვდის ი. გრიშაშვილი – „შავნაბადა – თბილისიდან 5-6 ვერსითაა დაშორებული. ჩავარდნილი ადგილია. შავნაბადას ეკლესია დგას თელეთის მთაზე. თბილისიდან სამხრეთით, როგორც სამრელო, ისე ტაძარი აშენებულია ძველის ნაცვლად, რომელიც წმ. გიორგის სახელზე იყო აგებული (ხაზგასმა ჩვენია, ბ.ა.). როგორც ქართველებს, ისე სომხებს წმ. გიორგის შავნაბადას ეკლესია სწამდათ და თაყვანს სცემდნენ“. (ი. გრიშაშვილი – ქალაქური ლაქსიკონი, გამოსაცემად მოამზადა, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთო რუსუდან კუსრაშვილმა, გამომც., 'სამშომბლო'.) აღნიშნული ცნობების საფუძველზე, შეიძლება დავასკვნათ, თავდაპირველად ეს ეკლესიები იყო ქართული, ცნობილი მიზეზების გამო სომეხთა ხელში ჩავარდა და მოხდა მათი გადაკეთება-გადმოკეთება. ამ აზრს ადასტურებს ისიც, რომ თელეთის, წაყეისის, შავნაბადას ეკლესიებში სომხებზე მეტად თუ არა, მათზე არანაკლებად ძველი მართლმადიდებლური ტრადიციით სალოცავად დადიოდა ქართული მრევლი და რელიგიურ დღესასწაულებში აქტიურად მონაწილეობდა, მაგალითად, შავნაბადობა არის სომხური წმ. გიორგობა. ეს დღესასწაული მოდის ყოვალრ ენკენისთვის 22-29 რიცხვებში, ჯვართამაღლების მესამე კვირას. აღარას ვამბობ წაყეისის წმ. სარგისის ეკლესიის შესახებ. ეს ეკლესია რუკა-ცნობარში შეტანილია და უწერია ასეთი შენიშვნა-ახლად აშენებულია 20 ს-შიო, ე.ი. პირველად აშენების თარიღს არ ასახელებენ, რაც საეჭვოს ხდის მის სომხურ წარმოშობას. კიდევ უფრო მეტი საფუძველია ვიფიქროთ

წაყეისის პატარა ბაზილიკის არასომხურობაზე. სომხურწარწერიანი (1493) პატარა ქვა და თითო-ოროლა „ხაჩქარი“, რომელიც მის კედლებშია ჩატანებული, გვიან არის ჩადგმული.

სომხური წარწერის არსებობა ამა თუ იმ ეკლესიის კედელსა და ფრესკაზე ბ-ნ ს. კარაპეტიანს ამ ეკლესიის სომხურობის უტყუარ საბუთად მიაჩნია. ეს თუ ასე არ არის, მაშინ როგორ უნდა გავიგოთ ის ფაქტი, რომ რუკა-ცნობარში აქვს შეტანილი – „უდაბნოს კლდეში ნაკვეთი (დავით-გარეჯი) ეკლესია, XVI ს.“, „უდაბნოს კლდეში ნაკვეთი ეკედერი IX-XV ს.ს.“ ამ ეკლესიებზე არსებული პილიგრამული სომხური წარწერები თავისთავად საინტერესოა ისტორიის თვალსაზრისით, მაგრამ ამით ბ-ნ ს. კარაპეტიანის სამწუხაროდ მათი სომხურობა ვერ დამტკიცდება.*

მეფე გიორგი VIII-მ გრემში მოხერხებული ადგილმდებარეობის გამო კახეთის რეზიდენციად აქცია (1466-1469). მასზე გადიოდა აბრეშუმის გზა და საერთოდ, ეს ქალაქი ერთ-ერთი ალბ-შიცემობის და ვაჭრობის ცენტრი გახდა. მიუხედავად იმისა, რომ სომეხი მოსახლეობა საკმაოდ ჩანს აქ, მაინც საუკუნოდ გეჟენება გრემში 15 სომხური ეკლესიის არსებობა. საჭიროა კრიტიკულად შემოწმდეს ის წყაროები, რასაც ამ რუკა-ცნობარის რიცხოვრები (15) მონაცემი ეყრდნობა და დადგინდეს მათი მეცნიერული სანდოობა (რუსი ელჩების მოგონებანი, გიულდენ-შტეტის მოგზაურობა და სხვ.).

* ეს სომხური წარწერები რომ პილიგრამულია საფუძელიანად დაამტკიცა პროფ. მ. ქავთარიამ („დავით გარეჯის ღიტიერატურული სკოლა“, თბილისი, 1965). მიუხედავად დიდი მცდელობისა ბ-ნმა პ. მურადიანმა ვერ დაარღვია ქართული მეცნიერის აღნიშნული მოსაზრება („Армянская Эпиграфика Грузии. Картли и Кахети“, ერევანი, 1985, გვ. 171-198)

ბოლნისის რაიონი, სოფელ რატევიანის „წმ. გიორგის ეკლესია“. XVI-XVII ს. რესტავრირებულია XIX ს. დგას“ ასეა აღნიშნული რუკა-ცნობარში ამ ქართული და სომხურად ქცეულ ეკლესიის შესახებ. რატევიანის წმ. გიორგის ეკლესიის სომეხთა მიერ მითვისების ისტორია გადმოცემულია ურ. „მოგზაურის“ ფურცლებზე (1901, №21) – „ბორჩალოს მაზრა და მასში მცხოვრები ქართველები.“ (ავტორი – ბ.- (ეს ინიციალი ჯერჯერობით ვერ გაეხსენი – ბ.ა.). წინასწარ ვიხიდი ბოდიშს მკითხველთან მოზრდილი ამონაწერის გამო. ისე არ იქნებოდა ურიგო, რომ ეს წერილი, ცალკე მთლიანად გამოქვეყნებულიყო. ამ წერილში იმდენად მნიშვნელოვანი და ტიპიური მოვლენაა აღწერილი ძველი ქართული ეკლესიების მისაკუთრებისა, რომ იძულებული ვარ თვითმხილველის პირველ წყაროს ბარაქიანად დავესესხო, რათა მტერ-მოყვარემ ნათლად დაინახოს თუ რა უსირცხვილოდ იტაცებდნენ ძველ ქართულ ეკლესიებს ქვემო ქართლში. ანალოგიური ვითარება იყო გასულ საუკუნეში თრიალეთ (წალკაში), სამცხე-ჯავახეთში, ქართლ-კახეთში, აღარას ვამბობ ტაო-კლარჯეთზე.

გონებაგახსნილი და განათლებული პიროვნება ჩანს წერილის ავტორი, რომელსაც საგანგებოდ მოუვლია ბორჩალოს მაზრა ძველი ქართული ეკლესიების შესწავლის მიზნით. გარდა ეკლესიებისა, ყოფით ამბებსაც ეხება და კომლთა რაოდენობის სურათსაც გვაძლევს. იგი მემატიანის სიდიდჯით გადმოგვცემს – „ახაშენიდან რომ გაემგზავროთ დასაელეთისაკენ, მაშავერას ხეობაზე გზა-ტკეცილით, ორ ვერსზე კიდევ ევნახეზია, მესამე ვერსზე კი მარჯვნივ მთის ძირში, დაინახაეთ პატარა სოფელს რომელშიც ცხოვრობს 26 კომლი ქართველი და 7 სომეხი. შუა გორაკზე სდგას პატარა, მაგრამ ფრიად კოხტა ეკლესია, სამგუმბათიანი, ჯერის სახის გეგმაზედ. აი ეს სოფე-

ლი გახლავთ რატევანი. ეს მამული სოფლითურთ ძეგლად ყოფილა თავად ბარათაშვილისა. ოდეს მას მოუნდომებია გაყიდვა თავის მამულისა, იგი ვილაც ფითოვეს უყიდია. მამულის ყიდვისთანავე კანკელი მოუშლია, დაუდგამს სომხური და უკრთხებია იგი სომხურად. მერე ეს მამული უყიდია მანთაშევს და დღესაც მის საკუთრებას შეადგენს. როდესაც ბარათაშვილი გარდაიცვალა, იგი ამ ეკლესიაში დაუმარხაუთ და ძეგლიც დაუდგამთ. ეს რომ ნამდვილად ქართველების იყო და ფითოვემა გადააკეთებინა და აკურთხა სომხურად, ამას კმოწმობენ არა მარტო ქართველები, რატევანში მცხოვრებნი, არამეთ თვით სომხებიც. ამაზედ არის ოქმი შედგენილი 1900 წელს, II გიორგობას და წარდგენილია მთავრობასთან.

ეტყობა ქართველები არ სთმობდნენ ფითოვეის მიერ გადაკეთებულ რატევანის წმ. გიორგის ეკლესიას და საჩივარი შეუტანიათ რუსის მეფის მთავრობაში. თუ რას მიაღწიეს შედეგიდან ჩანს; დღეს რატევანის ქართული ეკლესია ისევ სომხებს უჭირავთ“. (სტილი დაცულია ბ.ა.).

შემდეგ მოტანილია საუბარი ორი სომეხი ვაჭრისა, რომელსაც წერილის ავტორი შესწრებია. ამ დიალოგში მისი გულისტკიეილი და ფიქრებია ჩაქსოვილი ქართველ თავად-აზნაურთა მიერ მამაპაქეული მიწების დაგირავებისა და გაყიდვის გამო. უცხო თესლთ რომ არ ჩავარდნოდა ხელში ქართული მიწა, ამიტომ შექმნა დიდმა ილიამ სათავადაზნაურო ბანკი და შეეცადა შეეჩერებინა ქართველთ დამლუკველი პროცესი: „კაცო – ეუბნება ერთი სომეხი ვაჭარი მეორეს – რას ამბობ, ტიფლიზ ქალაქში რომ ჩავიდე და გაზეთი ვიყიდო, პირველ „ქაე-ბიში“ ამას ამაიკითხავთ: მამული იყიდება კნიაზისა ვალში, მამული დააგირავე კნიაზმა ვალში, ვა, გიჟია მუნდრეკი, ბარემ თავიც დააგირავე დაა“. – არა, ეგ რად გინდა, – უთხრა მეორემ, –

მამულებს ვიღა ჩივის, ეკლესიებსაც ჰყიდიან, აი, რატევანის ეკლესიაც ქართველებისა არ იყო? ვინ არი პატრონი, თუ კი პატრონთ სძინავთ? – აქ გავიგე ვის ძილზე ღაპარაკობდნენ. (ამბობს ავტორი, ბ.ა.) – ეართან! მერე, მერე? – მერე ისა, რომა ამ წინაზე ჩეენმა ოსეფამ (იგულისხმება ვიღაც მდიდარი ფითო-ევი, ბ.ა.). ჩეენებურად აკურთხებიან, ახლა საწყალი რატევანე-ლი ტყაპუკები ბევრი იციან ან ვისი იყო, ვის დარჩა?! – აი, ესენიცა, აი, პარონ! – უთხრა მესამემ. არადა, რაღაც ჩინთოფინთო ქართველები არიან, მაგ მძინარე თაეადებს კიდევ „აღ-მაშენებლებს“ ეძახიან და?! რაც არ დაანგრის, რა აუშენეს?! – არა, ღმერთმა ადღუგძელოს კიდევ ეგ „აღმაშენებლები“, – უთხრა პირველმა – ეგენი რო არა, ჩვენ უღუკემაპუროდ დაერჩებოდით. მამაცხოვნებულები კიდევ ჩვენს თავს რჩეულობენ თავიანთ სისხ-ლით სმაზე... ამ ღაპარაკმა ისე გახრწნა ჩემი გული, რომ მე-ორე დღესვე ეახიდად აველ ს. რატევანში და რაც სომხებმა ილაპარაკეს, საქმით დამტკიცდა. ამას წინათ ერთი მოხელე დაეკითხა „მაჟეუოი პრისუსტსტეიას“, დაარსებულს 1867 წელს. საქართველოს მამულების დასაყოფად, რათა ეცნობებინათ მის-თვის, რატევანის ეკლესიას რამდენი მამული აქვს მიზომილი და აქვს პლანი თუ არაო. პასუხად შემდეგი მისწერეს – „Церковь стоит на помещичьей земель и нет ровно ни какого плана на помянутую церковь“ გაგიგონიათ?! ეკლესია თავის დღეშიც არც ახლა მდგარა და არც დგას „პომეჟნიკების“ მამულზე. ყველა ეკლესიას აქვს თავისი საკუთარი მამული. ეს ისტორიიდანაც ჩანს და ახლანდელი არსებული კანონების ძალითაც. ეკლესია რომ ააშენოს მემამულემ თავის მიწაზე, იგი ზის საკუთრებას აღარ შეადგენს, არამედ არის საკუთრება საეკლესიო უწყებისა, (Духовного ведомству). რატევანის ეკლესიაც ეკუთვნოდა კანონ-ისამებრ სასულიერო უწყებას და არც მდგარა „პომეჟნიკის“

მაშულზე. ამიტომ უნდა ჰქონდეს პლანი და თავად ბარათაშვილსაც მისი გაყიდვისა არავითარი კანონიერი ნება არ ჰქონდა. აგრეთვე, საეკლესიო მამულები და ქონება არაეის შეუძლია დანარჩუნოს ახლად კანონების ძალით, დიდი ხნის მფლობელობით, როგორადაც სახელმწიფო მამული. ამისდაგვარად არც რატევიანის ეკლესია და არც ხატის სოფლისა არ უნდა შერჩეთ სომხებს, რის იმედიც უტყუარი ჭეშმარიტებაა ქართველები-სოფის“.

ამონაწერი ნათლად მეტყველებს, რომ რიგითი ქართველები ეგრე იოლად არ თმობდნენ თავადაზნაურთა მიერ გაყიდულ ეკლესიებს და შეძლებისდაგვარად იბრძოდნენ სომეხთა ხელიდან როგორმე გამოეხსნათ. ავტორი გარკვეულ კრიტიკულ დამოკიდებულებას ამჟღავნებს თავადაზნაურთა ფენის მიმართ, ამიტომ ადვილი შესაძლებელია წერილი თვით რედაქტორს ივანე როსტომაშვილს ეკუთვნოდეს.

რატევიანის შესახებ აგრეთვე საინტერესო ცნობაა ჟურნალ „მოგზაურში“ (1901, №3). ამ დროს რატევიანში ყოფილა 30 კომლი, 105 მამაკაცი, 95 დედაკაცი. ნახევარი უკვე გრიგორიანულ სარწმუნოებას აღიარებდა, გვარები სომხურად გადაუკეთებიათ, მაგრამ დედაენა ქართული ჰქონიათ. აქვეა ხატი-სოფელის შესახებ – აქ 30 კომლი ქართველი ყოფილა, მაგრამ ნახევარი სომხურ გრიგორიანულ სარწმუნოებას აღიარებდნენ და თავი სომხებად მიაჩნიათ, თუმცა დედაენა ქართული აქეთ და ქართულად ლაპარაკობდნენ... აი, სომეხი სასულიერო პირების ანტიქართული მოღვაწეობის შედეგი, მაგრამ მიუყვეთ წერილში მოტანილი ფაქტების და მოვლენების თანმიმდევრობას – „პატარა ბოლნისის (ხატი-სოფელი) როსტომ მეფის მიერ XVII ს-ში აშენებულ ეკლესიისათვის მდიდარ კაცს ბასილაშვილს ამ ეკლესიის სამრეკლოს და გალავნის აშენება გადაუწყვეტია,

მაგრამ ქართველ გლეხებს მისთვის უარი უთქვამთ. მათ თავი-
ანთი უარი ასე დაუსაბუთებიათ: — რატევანში ჩვენ მამა-პაპებ-
საც ასე ეუბნებოდა ფითოვეი: შეილგო, გაიხარჯეთ, შეაკეთეთ
ეკლესიაო. ჩვენ გვამუშავა და მერე კი ხელი აგვადებინაო.
რატევანელები უეკლესიოდ არიან ახლაცო. ბასილაშვილიც მაგას
გვიზამსო. მღვდელს ძლივს დაურწმუნებია გლეხები, ბასილაშ-
ვილი ქართველია: „თუ კი ბასილაშვილი ქართველია, მამაო,
მაშ იმედი გვაქვს, რომ თქვენი სიტყვა მართალი დარჩეს ჩვენთვის,
ასრულდეს ნება ღვთისა და თქვენი“.

მართლაც, ბასილაშვილს თავის სიტყვა შეუსრულებია
და გახარებულ ქართველობას 25 დეკემბერს 1901 წლისას, ახ-
ლად აშენებულის კურთხევა დიდი ზეიმით აღუნიშნაეთ“ (ქურნ.
„მოგზაური“, 1902, №3).

ჩვენი დაუდევრობა, თორემ სომხები ამისთანა ეშმაკობას
ეერ გაბედავენო, თუნდაც შიმშილით ყარაბაღი მოავონდეთო —
მწარედ შენიშნავს პუბლიკაციის ავტორი.

ამავე ქურნალის 1901 წ. №2-ში მოთავსებულია წერილი
„სამხრეთ საქართველო და აღწერა ქართული ეკლესიებისა“:
(იბერიის მონასტერი) ქართველთაგან აშენებული, დღეს სომხ-
ებს უპყრათ... ორბელიანების კუთვნილი მამული დმანისი...“

ავტორს მოაქვს ვახტანგ ორბელიანის ლექსი:

გაქტრი, დმანისო და დაინთქე

უყისკრულსა შინა,

ჩემს სატანჯველად რომ არ მიდგე

ჩემ თვალთა წინა.

დღეს ორბელიანთა კუთვნილი მიდამოები სომხის მდი-
დრებს ეკუთვნის და დმანისიც, მათ საკუთრებას შეადგენს (გვ
176). ძელი ჭეშმარიტის მონასტერი, ქართველთაგან ნაშენი, დღეს
უპყრათ სომეხთა (გვ. 177), ხატი-სოფლის (პატარა ბოლნისი)

წმ. გიორგის ქართული ეკლესია, დოეს სომეხთ უჭირავთ, აქვეა ღეთისმშობლის ეკლესია როსტომ მეფის აშენებული (წარწერებიდან ჩანსო). აქ წირვა-ლოცვა ქართულად სრულდება, ხოლო წმ. გიორგის ეკლესიაში სომეხურად. — „ეს წმ. გიორგის ეკლესია დაუპყრიათ სომეხებს წარსული საუკუნის პირველ ოციან წლებში, ვინმე ღიანბეგ შანშიევის წყალობით და წმ. ტრაპეზი სომეხურად შეუცვლიათ. ახლაც არიან იმ სოფელში ამის მომსწრენი ქართველები, თვით სომეხებიც. დღეს დღესასწაული ხდება 10 ნოემბერს ყოველწლივ, სომეხების კალენდარში კი ამ დღეს არც გიორგობა იხსენიება და არც გეგურქა. ეს დღესასწაული ნამდვილად ნაციონალური დღესასწაულია ქართველთა და არა სომეხთა, არც სხვათა. სომეხებს ტრაპეზის გადაკეთებისთანავე დაუწყიათ ეკლესიისათვის სახელის გამოცვლა. აქ ომამდე 20 ნოემბერს, რომელ დღესაც აქ თავს იყრის თბილისის მდიდარი სომეხობა, წირვის მერე გამოდიან შვიდი ტერტერა „გორქა-კალითურთ“ (ბლალოჩინი) სადღესასწაულოდ შემოსილები და უფლიან ქართველებს. მათ უკან მისდევდნენ ოთხი თუ ხუთი კაცი, რომლებიც ჰყიდიდნენ წმინდა სანთლებს და ყულაბების ფულსაც აგროვებდნენ მლოცველებში შესაწევრად და გასაერცელეზლად სომეხ-გრიგორიანული სარწმუნოებისა, რაც აკრძალულია კანონით (Циркул. относ. Мин. Д. к нач. обл. и губер. от 10 июня 1889 г. №2772 и 30 Дек. т. г. №3795. "собр. ук. кон. и распр. пров. 1890г. №7, ст. 662) ამნაირი ქცევა სომეხებისა წარმოგიდგენთ თვალში სწორედ ემიშიანის და არა ხატი-სოფელს. ეს ამბავი აცნობა მთავრობას და პოლიციას ადგილობრივმა მღვდელმა და მას აქეთ აგერ ორი წელიწადია, რომ ქართველის სოფელში სომეხები „ერესტნი ხოდს“ ვეღარ კადრულობენ. ამ ეკლესიაზე (ხატის სოფელი, ბ. ა.) და სოფ. რატევანის ეკლესიაზე აღძრა კითხვა წინაშე სასულიერო და სამხედრო მთავრობისა 1899 წ.

ადგილობრივმა მღვდელმა გ. ს. ბაიდოშვილმა და როგორც ხმები დადის, უკვე დავალებული აქვს ეპისკოპოს კირიონს საფუძვლიანად გამოიძიოს ამ ეკლესიების საქმე და დაუბრუნონ ისინი ქართველებს. რატევანის ეკლესიის ამბავს ჩვენ შემდგომში მოვახსენებთ მკითხველს“ („მოგზაური“, 1901, №2, გვ. 578-579).

უურნალში გვხვდება ასეთი ცნობაც: „ვინმე ყალბანთაროეებმა ფერისცვალების ეკლესია სამეფო სასახლისა დაშალეს და სახლების ასაშენებლად გამოიყენეს. ყალბანთაროეებს დაჩემებული აქეთ სახელმწიფო მამული“ (1901, 6, გვ. 5066). აქვეა – „ბოლნისის სიონის პირდაპირ წყალგაღმა, მთის წვერზე, სდგას ქვით ნაგები და შესანიშნავი ჩუქურთმით მოკაზმული ეკლესია. გუმბათი მონგრეული პქონია. ეკლესია მდგარა თუჯის ქარხნის მეპატრონის ი.თ. ბოლახის მამულში. ახალი პატრონი აპირებსო ეკლესიის განახლებასო.“

„ბოლნისის ხაჩენიდან (აქ სამასამდე სომეხს უცხოვრია, ბ. ა.) ორი ვერსის სიშორეზე, იმავე ხეობაზე მარცხნივ არის სოფელი სამწვერისი, სადაც ქართველები სცხოვრობდნენ, მისდევნენ სებაღეობას. მთელი ეს ალაგი ეკუთვნის შანშიეებს. აქ მაღლა ბაღების თაეში არის პატარა სამების ეკლესია, რომელიც განუახლებიათ 1870 წელს ბ. გრ. და ნინო შანშიეებს. თვით ამ ეკლესიის განმაახლებელმან ქ. ნინო შანშიევისამ მითხრა, მას სწადია ამ ნანგრევი ეკლესიის განახლება სომხურ წესზედ, მაგრამ ნანახი სიზმრის წინადადებისამებრ ქართულად ვაკურთხებინეო“ (უურნ. „მოგზაური“, 1901, II, გვ. 1046).

ამჯერად კი გადაურჩენია უფალს სამწვერისის ქართული ეკლესია გასომხებისაგან, მაგრამ საბოლოოდ მაინც ვერ დასხლტომია ზოგიერთ სომეხ სასულიერო პირთა მტაცებლურ ხელს. ამას მოწმობს მისი რუკა-ცნობარში შეტანის ფაქტი.

აქვეა შემდეგი მრავალმხრივ საყურადღებო ცნობა.

„ახალშენს მარცხნივ აკრავს მაღალი გორა ზედ პატარა ძველი დანგრეული ეკლესიით, რომელსაც ახალ „ელი-ბაბს“ უწოდებენ. მის დღეობას ქართველები დღესასწაულობენ მეორე კეორას, წმ. აღდგომისა. ხოლო ბერძნები, რომელთა სიტყვით აქ ძველის-ძველით წმ. წინასწარმეტყველი ილიას ეკლესია ყოფილა, დღესასწაულობენ 20 იელისს. ხატობის დღეს აქ იკრიბება მრავალი ბერძენი სოფ. წალკიდან, წინწყაროდან და სხვა მხრიდანაც. ამ ოთხი წლის წინათ, აქაურ ტერტერებს სდომებიან ამისი დაჩეჩებაც, მაგრამ ბერძნებს, როგორც გაიჭერა ხალხს, მკლავი უხმარიან და ტერტერები ამ ვეება გორის წვერიდან მდინარე მაშავერაზე ტყაპა-ტყუპით ჩაურეკიან. ელი-ბაბის მთის ძირას, მარჯვნივ, თაფანის მთაზე არის კიდევ ძველი ეკლესია. იგი და ელი-ბაბი გაჰყურებენ ერთმანეთს და როგორც თაფანის ეკლესიის კედლების, ისევე სამწვერისისა და ხატი-სოფლის წმ. გიორგის ეკლესიებისას, ძველი წარწერანი აღარა ეტყობა რა, ხოლო ზოგ აღაგას ეშმაკობით ახლად ნაჩიჩქნია სომხური ასოებით.“ (ხაზგასმა ჩეენია, ბ. ა.).

ამასვე ჩივის ვინმე ხუცესი გამოქვეყნებულ ვრცელ წერილში – „ჩვენი ისტორიული ნაშთნი და მათი სეე“ – „ძველ ნაშთებს აღარ ასვენებენ და ძალმომრეობით იჩემავენ (სომხები, ბ. ა.)... ანგრევენ ძველ ნაშთებს, წარწერებს სპობენ და ჩვენ კი ესე გეძინავს. დრო არ არის, დროა თეალები მოვიფშენოტოთ, მოვიდეთ ახლოს, ენახოთ ეს მოკაკანე ქათმები და ერთად ვიღონოთ რამე ნაშთების შესახებ. (გაზ. „ივერია“, 1895, 172).

ეტყობა, სხვათა ეკლესიების მითვისება სომეხ სასულიერო პირებს სისხლში ჰქონიათ... სამწუხაროდ, ქვემო-ქართლში ძველ ქართულ ეკლესიებზე, ქართული ეპიგრაფიკის ამოფხეკა და სომხური წარწერების მიჯღაბნა ახლაც გრძელდება... ამ

რამდენიმე ხნის წინ ტელევიზიის „მაცნემაც“ გადმოსცა ანალოგიური უმსგავსოებანი, რასაც სჩადის ამ მხარის მცხოვრები ზოგიერთი სომეხი.

— ბ. — გადმოგვცემს: სოფელი აკურა-ბარათაშვილის ყოფილა. იგი გაუცვლია ვიღაც სომეხისთვის სოფელ ყამარლოზე. „სოფლის (აკურა, ბ. ა.) შუა ალაგას სდგას ქვის ეკლესია, რომელიც ძველად ღვთისმშობლის სახელზე ყოფილა ნაკურთხი. ახალ მებატონეს იგი მცირედ შეუკეთებია და ჩვეულები-სამებრ მიუდგამს... სომხური ქვის ტრაპეზი.“ მაგრამ ტრაპეზის მშენებლობა დასრულებული არ ყოფილა. არც ნაკურთხია. მიუხედავად ამისა, ჩივის ავტორი „ქართველი მღვდელი არასოდეს არ უხდის ამ ეკლესიაში პარაკლისს თავის მრევლს, რადგან ადგილობრივი მებატონე არ აძლევს ნებას.“

აი, ამას ჰქვია „გარეულმა ქათამმა შინაური გააგდო.“ ქართული სიკეთით გაყვიზინებული ჩარჩი, მკეიდრ ქართველს ქართულ ეკლესიაში სიარულს უკრძალავს, იმ დროს, როცა ყველა დროის კანონით აკრძალული იყო ეკლესიის დასაკუთრება, რაც მამულის ყიდვა-გაყიდვის დროს უნდა ყოფილიყო გათვალისწინებული. ამ კანონის შესახებ ავტორი — ბ. — დიდი იმედით მიუთითებდა წინა წერილში, მაგრამ ჩანს ამაოდ ჩაუვლია ქართველთა ყოველგვარ მცდელობას. კარგი, იურიდიული სამართალი იქით იყოს, ხომ არსებობს ადამიანური სინდისი, დაუწერელი ზნეობრივი კანონები...

ბოლოს ავტორი ისევ რუსის მთაფრობას მიმართავს. „საჭიროა მთაფრობამ ამ შემთხვევას ადრე თუ გვიან ყურადღება მიაქციოს მისთვის მაინც, რომ აქ მყოფ ქართველებში სარწმუნოება არ შეირყეს. ვინემ დროა, ვისაც ასხია ყური სასმენად, ისმინოს,“ — აფრთხილებს სვედიანად ავტორი თანამემამულეთ თუ მთაფრობას... ფიტარეთის ეკლესიაზე შენიშნავს —

„უპატრონოთ არის ჯერჯერბით თუ „იანცები“ არ დაეპატრონენო. სოფელ ტანპიაში, სულხან-საბას მშობლიურ სოფელში არის ეკლესია – ქართულ-ხუცური წარწერებით, მაგრამ, ამის მიუხედავად „ტერ-კარაპეტს“ კლიტე დაუდგია ზედ და უწოდებს სომეხთა ეკლესიას.“ (გვ. 151).

ეფიქრობ, თაყვანად და უსირცხვილობა ამ „ტერ-კარაპეტაზე“ შორს ველარ წავა!

ეცადეთ ფაქტობრივი მასალის მეშვეობით წარმოგვედგინა ქვემო ქართლში ქართული ეკლესიების სომეხთა მიერ მითვისების არც თუ სანაქებო საქციელი. არა და გასულ საუკუნეში ჩვენ წინაპრებს საქმით უბრძოლიათ, რათა სომეხ სასულიერო პირთა და სომეხ ეაჭართა ხელყოფისაგან გადაერჩინათ ეს უძველესი ქართული სალოცავეები. სამწუხაროდ, ამოუდრიათ მათმა მცდელობამ და ეკელა აღნიშნულ ეკლესიას და ბევრ კიდევ სხვას მაინც დაეპატრონენ სომეხები და დღეს ისინი შეტანილია რუკა-ცნობარში. ეს რუკა-ცნობარი სწრაფად გააურცელეს საქართველოში მცხოვრებ სომეხებს და არა მარტო მათ შორის 1995 წლის ზაფხულში. თუ რა მიზანს ისახავს რუკა-ცნობარის ასეთი სწრაფი გაურცელება და პოპულარიზაცია, შეიძლება ითქვას მსოფლიო მასშტაბით, ამას დიდი გამჭრიახობა არ სჭირდება.

მიტაცების სენი ისე იყო გამაჯდარი სომეხ სასულიერო პირებში, რომ მაჰმადიანურ გარემოშიც კი არ თაკილობდნენ ამ საქმეს და ცდილობდნენ ხელს ეგდოთ ქართული ეკლესიები. აი, რას გვაუწყებს „ინგილო ჯანაშუილი“ (მოხვ ჯანაშუილი) – „გარდა ხსენებული ეკლესიებისა კიდევ არის ბელაქნის ბოლოს ერთი ეკლესია, რომელსაც ღეკები ეძახიან „ნურიქილისა“ – ეკლესია მადლისა. ის ყოფილა დიდად მშენიერი და გუმბათიანი, შემოვლებული ზღუდით. ბელაქანში მოეაჭრე სომეხ-

ებს მისი დაჩემება ჰსურდათ, მაგრამ ტურა ვაჩნაძეს შთამომავლებმა გალაჯოვებმა ნება არ მისცეს" (ქურნ. "მოგზაური", 1901, №8-9). ამავე ქურნალში (1903, №1-4) „ინგილო ჯანაშვილი" წერილში- „ქერეთის აღწერა" აღნიშნავს სოფელ ვარდაშენში XIV საუკუნის ადრინდელი ეკლესია არსებულა, ილია წინასწარმეტყველის სახელზე. მისი შესავლის კარზე ხუცური წარწერა ყოფილა. 1855 წელს ქართულ მართლმადიდებელურ სარწმუნოებისათვის უღალატნია ამ ეკლესიის მნათეს ვინმე ალექსანდრე სილიკოვს და გრიგორიანული მრწამსი მიუღია. მას მოუწოდობია ამ ეკლესიის დანგრევა და მისგან სომხური ეკლესიის აშენება, მაგრამ ქართველ მართლმადიდებელ მოსახლეობას ამის ნება არ მიუცია. მაშინ გამქრალა ქართული წარწერები. ვისი ხელით, ამის მიხედვრა არ არის ძნელი. შემდეგ ბეერჯერ მოუწოდობებიათ ამ ეკლესიის დაჩემება, მაგრამ უღებს სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწევიათ და არ დაუწეებიათ იგი. ამ სოფლის თავში მდგარ ნიში-წმერის (სიწმინდე) დაპატრონება მოუწოდობებიათ სომხებს, მაგრამ მოძღვარს ნება არ დაურთავს, თუმცა მაინც არ იშლიან თავისასო.

...წმ. ელისეს საეკლესიო ნიშები ქართველ მართლმადიდებელ უღებს (ალბანური ტომი — ბ.ა.) ეკუთვნოდა, მნათე პეტრე სილიკოვს იქვე უცხოვრია. მაგრამ მოსულა ყარაბაღელი სომეხი, ვინმე მურადოვი, ტერტერა, მნათეს შეპირებია- ნიშების მაგიერ ეკლესია ავაშენოთ და მართლმადიდებელი უღები ილოცებნო. პეტრე სილიკოვი გაბრიყვებულა და ნება მიუცია იმ პირობით, რომ იგი ეკლესიაში მნათედ იქნებოდა. ტერტერა მურადოვს ეკლესია აუშენებია (მე თქვენ გეტყვით, ენმიაძინი არ დააფინანსებდადა ხელს არ შეუწყობდა. ეს სომეხი სასულიერო პირი საგანგებოდ იქნებოდა გაგზავნილი ამ მხარეში გრიგორიანული სარწმუნოების გასაფრცელებლად). მნათე პეტრე მო-

მკედარა, ტერტერას ეკლესია სომხურად უკუთხოვია და „ელიშე არაქელ“ უწოდებია. ამტყდარა საჩივარი, მაგრამ სომხებს ქრთამი გაუღიათ და ეს ეკლესიაც დაუსაკუთრებიათ. ერთი სიტყვით, როგორც მოსე ჯანაშვილი იუწყება, სომეხი სასულიერო პირები ძალიან აგრესიულად მოქმედებდნენო მართლმადიდებლობის წინააღმდეგ. მით უმეტეს თურმე ამ საქმეში რუსები უწყობდნენ ხელს... „რუსებმა რომ ნუხის სახანო დაიპყრეს, პასკევიჩმა სომხები გააძლიერა ამ მხარეს და უმწყემსოდ დარჩენილმა მართლმადიდებლური სარწმუნოების უღებმა თანდათან მიიღეს სომხური სარწმუნოება“, თორემ ამ მხარეს სომხური ეკლესიები არასდროს არ ყოფილაო – ამბობს ინგილო ჯანაშვილი.

გაზ. „ივერიის“ 1887 წლის 28 აპრილის №83-ში ასეთ ცნობას წავაწყდით: „ვართაშენი ნუხაზედ მოშორებულია ოცდახუთმეტი ვერსით. აქ აღდგომის მესამე დღეს იციან დღეობა წმ. ელისესი. ამ სოფელს ეპატრონებიან აქაური სომხები, თუმც ქართველები არ უთმობენ“.

პუბლიკაციის ავტორი ვართაშენს ქართულ ენობრივ ნიადაგზე ხსნის – ვარდნაშენი, გაზაფხულზე ვარდებით არის მთელი სოფელი მოფენილი და იქვე უმატებს – სომხები კი ამ სოფლის დაარსებას ვიღაც ვართაპეტს მიაწერენ.

თუ რა მიუღებელი ხერხით იბრძოდნენ სომეხი სასულიერო პირები ქართველი მართლმადიდებელი მოსახლეობის სომხურ გრიგორიანულ სარწმუნოებაზე გადასაყვანად, ჩანს აქ მოტანილ შემდეგ ცნობაში: „ამას წინათ – წერს პუბლიკაციის ავტორი – უბრალო შემთხვევას აღმოუჩენია, რომ ერთის ქართველის შვილი სხვის სიაში ჩაუწერიათ შემდეგის გვარით და სახელით „არუთინ კირაკოზიანცი“. ბოლოს კი გამოჩენილა, რომ ეს ყმაწვილი გვარად ყოფილა – ბაბულაშვილი და სახ-

ელად მიხო რქმევია"... კომენტარი ზედმეტია... თუმცა, ამასთან დაკავშირებით არ იქნება ზედმეტი მკითხველს შევახსენო: სომეხი სასულიერო პირების შემოსევის ქართველი მოსახლეობის გრიგორიანულ სარწმუნოებაზე გადასაყვანად მასიური, გეგმაზომიერი ხასიათი ჰქონდა და იმართებოდა ენმიაძინიდან. ამას ხელს უწყობდა წესი: სომეხი მდიდარი მოქალაქე ქართველი თავადის მამულს რომ შეიძენდა, ქართველი გლეხი თითქოს ვალდებული იყო ახალი მებატონის სარწმუნოებაზე გადასულიყო: სომეხ მღვდელ-მსახურთა ენერგიული ღონისძიებები („ერესტნი ხოდუბი“) ქართულ მოსახლეობაში, მათი მოსყიდვები, სხედასხვა გზით გადაბირება აიოლებდა ქართული მოსახლეობის სომხური სამღვდულოების ხელში ჩაეარდნას. —ბ.— ს პუბლიკაციიდან ვიცით, რომ რუსის მთაერობა ამგვარ ქმედებას კანონით კრძალავდა, მაგრამ ეს აკრძალვა ქალღმრთის იქით არ მიდიოდა. პირიქით, XIX საუკუნეში რუსული ადმინისტრაცია ქართველი და სომეხი მოსახლეობის გათიშვას და დაპირისპირებას ხელს უწყობდა და ქართველთა გრიგორიანულ სარწმუნოებაზე გადასვლას ახალისებდა კიდევ. ადრე კი XVIII საუკუნის ბოლოს დაეით ბატონიშვილის საკანონმდებლო აქტით — „სომხებს არც ერთი სახით არ ეძლევათ ნება გაბატონებული რელიგიის ქართული მართლმადიდებლური სარწმუნოების ადამიანებისათვის თავის სარწმუნოებაზე მოქცევისა“ (გ. მაისურაძე- „ვინ არღვევს კეთილმეზობლობის ტრადიციას“. გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1992 წ. 22 მაისი).

აქვე გვინდა ავღნიშნოთ, ამ რამდენიმე წლის წინ ქვემო ქართლის მოსახლეობის ნაწილმა, რომელთაც კარგად ახსოვთ თავიანთი ქართველობა აღიდგინეს ქართული გვარები და მართლმადიდებლური სარწმუნოება. ამას მოჰყვა ბ-ნ პ. მურადიანის საკმაოდ მძაფრი უარყოფითი რეაქცია „ქართველი გრიგო-

რიანები, მითი და რეალობა" (გაზ. „ეპოქა“, 1990 წ. №8). მას სათანადოდ დასაბუთებული პასუხი გაეცა. იხ. (გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1992 წ. 22 მაისი).

ამრიგად, ქართული ეკლესიების მითვისება გახლდათ პირველი ეტაპი, რასაც მოჰყვებოდა აუცილებლად მეორე – ამ ეკლესიების ირგვლივ მცხოვრებ ქართველთა გრიგორიანულ სარწმუნოებაზე გადაბირება...

მიუხედავად იმისა, რომ პუჯაბის ცნობილი ტაძრის ქართულობაზე არაერთი სტატია გამოქვეყნდა, სომხებმა ის მაინც მითვისეს. ეს ფაქტი დაფიქსირებულია „სომხეთისა და მისი მიმდებარე ტერიტორიების ტოპონიმთა ლექსიკონში“ (ტ. I, 1986, ტ. II, 1988., ერევანი, სომხურ ენაზე). ამ ლექსიკონში პუჯაბის ტაძრის შესახებ აღნიშნულია: „ხუჭაპ-სომხეთის გუგარქის ქვეყანაში, ტაშირის გავარი, ამავე სახელის მქონე სოფლის ახლოს, აშენებულია XIII საუკუნეში. ეს ტაძარი მდებარეობს სომხეთის სსრ-ში, კალინინის რაიონის სოფელ პროვოლოვო-ში. ტაძარი აგებულია ბერძნული არქიტექტურული სტილითა და ბუნებრივია დარჩა ბერძნული ხუროთმოძღვრების ნიმუშად“.

საგულისხმო ფაქტია, რომ სომხური ენციკლოპედიის მე-5 ტომში (1979) პუჯაბი შეტანილი არ არის. არც ძველ სომხურ წყაროებში მოიხსენიება იგი. მაგრამ ამ ფაქტორმა ხელი არ შეუშალა სომეხ მეცნიერებს მითვისების მიზნით სასწრაფოდ შეეტანათ ზემოთხსენებულ ტოპონიმთა ლექსიკონის მეორე ტომში. სომხური არქიტექტურის ნიმუშიაო, ვერ თქვეს, მაგრამ პუჯაბის ქართულობა მაინც არ აღიარეს და ბერძნულად გამოაცხადეს. თანაც, რაც მთავარია დაიჩემეს. არადა პუჯაბის ტაძარი არის XIII საუკუნის ქართული ხუროთმოძღვრების ძეგლი (ქ. აბაშიძე, კ. ხარაძე, აკ. გელოვანი და სხვა). კიდევ უფრო სამწუხარო ის არის, რომ პუჯაბის ტაძრის დაპატრონე-

ის მიზნით სომხეთის საზღვარი 400 მეტრით არის გადმოწეული, რათა პუჯაბის ქართული სამონასტრო კომპლექსი სომხეთის ტერიტორიაზე მოხვედრილიყო (კ. ხარაძე – „ძეგლის ნამდვილი მემკვიდრე“ გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1988 წ. 15 ოქტომბერი). რაც შეეხება პუჯაბის სააღმშენებლო ქართულ წარწერას იგი სომხებს გაუნადგურებიათ ჯერ კიდევ გასულ საუკუნეში. ამის შესახებ ცნობას გვაწვდის 1896 წლის ჟურ. „მწყემსი“. ეს ინფორმაცია ქართულ ჟურნალს გადმოუბეჭდია 'მოსკოვსკიე ვედომოსტიდან'.

აღნიშნულ ლექსიკონსა და საერთოდ, სომეხ ავტორთა გამოკვლევებში, ქვემო ქართლის ან სამცხე-ჯავახეთის ქართული ტოპონიმის, ან ისტორიული ძეგლის განმარტებისას ხშირად საგანგებოდ მიუთითებენ ამ რეგიონებში ძველი საფლავის ქვებზე სომხური წარწერების არსებობაზე. ამით არაორაზროვნად მიაჩნთებენ ამ ძეგლის ან მხარის ვითომ სომხურობაზე. ჩვენი აზრით, ამ შემთხვევაშიც არ არის გამორიცხული ამ ქვების სომხური წარწერების ფაქტობრივობა. ამის საფუძველს გვაძლევს ისევე 'მოსკოვსკიე ვედომოსტის' (1896, 6 იანვარი) ასეთი ცნობა – „ერთ ძეგლისძველ და მიეწიწებულ სასაფლაოზე ქართველების ერთ ეკლესიასთან, კუჩენბახის მინის ქარხნის ახლოს (დმანისის რაიონი) ბოლო ხანებში გაჩნდა სულ ახალი ფიქალები, სომხური წარწერებით“. ეს ფაქტი ნათლად მეტყველებს, რომ ადგილი ჰქონდა ნაყალბევი სომხური წარწერიანი ქვების მიტანას და დადებას, ან მიწაში ჩაფლვას ამა თუ იმ ქართული ისტორიული ძეგლის ირგვლივ, რათა შემდეგ სომხურად გამოეცხადებინათ. ასეთ უკეთურ საქმეს დღესაც ეწევა 'ზოგიერთი სომეხი'.

1990 წლის ზაფხულში. მარნეულის რაიონის სოფელ ახკერყში იდგა ქართული პოლიციის ბატალიონი გენერალ

გელა ღანჩავას მეთაურობით. ბატონ გელას მიუღია ინფორმაცია, ვიღაც კაცი ზურგჩანთით დილით მოდის სოფლის ახლო მკლებარე ძველ ქართულ ბაზილიკაში და საღამომდე რჩებაო. ბ-ნი გელა დაინტერესებულია, წასულა და უნახავს – ქართული ბაზილიკის საძირკველი გაუთხრია ვიღაც სომეხს, თხრილში სიღღარი, საძირკველზე ქვემოდან მესამე ქვაზე კვეთდა სომხურ სააღმშენებლო წარწერას... ამ სოფლის ერთ მოხუც ქართველს ბ-ნი გელასათვის შეუჩივლია – ეს პირველი შემთხვევა არ არის, შემოგზავნილი სომხები ხშირად ჭრიან სომხურ წარწერებს ძველ ქართულ ეკლესიებზე (ეს ცნობა მომავლიდან ბ-ნი გელა ღანჩავამ). აღარ შეეუდგები იმის მტკიცებას თუ ვისი დავალებით და რა მიზნით ტეიფრავენ სომხები ქართულ ისტორიულ ძეგლებზე სომხურ წარწერებს. ფაქტი ერთია: ასეთი უსწეო საქციელის შედეგი ჩვენს ხელთაა – ქვემო ქართლის, სამცხე-ჯავახეთის და სხვა მხარეთა მრავალი ძველი ქართული ეკლესია ახლა „სომხურადაა“ გატანილი ბ-ნი ს. კარაქეტიანის მიერ შედგენილ რუკა-ცნობარში.

ინტერესმოკლებული არ იქნება აღენიშნოთ რუკა-ცნობარში სამცხე-ჯავახეთის ეკლესიების შესახებ. ჯერ ორიოდე სიტყვით ამ მხარეში სომხების ჩამოსახლების თაობაზე. აქად. ი. ჯავახიშვილის თქმით, 1829-1830 წლებამდე სამცხე-ჯავახეთში 95% ქართველები ყოფილან, მაგრამ 1829 წელს მეფის რუსეთის ადმინისტრაციამ, კერძოდ მდიდარი სომხების მიერ მოსყიდული გენერალ პასკევიჩის თაოსნობით ერზერუმიდან ჩამოსახლეს სომხების 20000 ოჯახი. აქ მცხოვრები ძირძველი ქართველი მოსახლეობა კი აიძულეს გაქცეულიყვნენ, მათ ნება არ მისცეს საკუთარ მიწაზე ცხოვრებისა. ასე ხელოვნურად შეიცვალა დემოგრაფიული თანაფარდობა სამცხე-ჯავახეთში სომხების სასარგებლოდ. აქ მოსულ სომხებს, ისე როგორც

(თრიალეთი) წალკაში, დახვდათ ქართული ეკლესია- მონასტრები და ჩვეულებისამებრ დაიწყეს მათი დაპატრონება (ეურნ. 'მოგზაური', 1901, №8-9).

სამცხე-ჯავახეთის ანალოგიური ვითარება იყო წალკაში (თრიალეთი). თუ XVIII საუკუნეში ვახუშტის თქმით – „თრიალენი მოსილნი, ვითარცა დბანის-ხეველნი – სიმხნე-პაეროვნებითაცა ეგრეთნი, განა ესენი უმჯობესნი ყოველთა“. ეს „ყოველთა უმჯობესნი“ ქართველნი ეამთა. სიავისაგან გადაშენდნენ და მათი ნასახლარი დაიკავეს 1829-30-იან წლებში თურქეთიდან ჩამოსახლებულმა სომხებმა და ბერძნებმა. ის ფაქტი, რომ თრიალეთის (წალკა) ქართველობა საბოლოოდ გაქრა, ძალიან უშლის ხელს ისტორიკოსს, – „არცერთი ძეგლის ნამდვილი სახელი და მისი ფუნქცია ძველის-ძველ ლეგენდებთან და გადმოცემებთან დაკავშირებით ახალმა მოსახლეობამ არაფერი არ იცის“ (ლ. მელიქსეთ-ბეგი „თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთების და ტოპონიმიკის შესწავლისათვის“, 1934, გვ. 24). კიდევ უფრო ფართოდ შეეხო ამ საჭირობოტო პრობლემას ექვთიმე თაყაიშვილი და აღნიშნა: პერმანენტული შერმოსეების შედეგად გაპარტახებულ თრიალეთში ახლად დამკვიდრებულმა სომხებმა და ბერძნებმა“ „Наши готовые храмы, иногда даже с пергаментными церковными книгами, и обратили их в свои приходские церкви, впервые без всякой переделки. Но затем постепенно начали приспособлять, расширять, переделывать, иногда на место их строить новые, некрасивые и неуклюжие, но более просторные. Конечно, до конца не сохранилось и десятой части того, что было, и только остатки показывают, что вся Цалка была покрыта, на каждую деревню их приходилось по несколько“ (АЭРЗ, IV, 1913, ст. 3-4).

ეს დებულება, ჩამოყალიბებული დიდი ექვთიმე თაყაიშ-

ვილის მიერ, სავსებით ესადაგება სამცხე-ჯავახეთს და მის უკუღმა დატრიალებულ ბედს, რაზეც მწარედ მოთქვამს ამ მხარის მეკიდრი, ცნობილი სწავლული და საზოგადო მოღვაწე „ვინმე მესხი“ (ივანე გვარამაძე): „ზოგიერთი სომეხნი არ დასჯერდნენ ჩვენს მამა-პაპების სისხლით დაცულ პოხიერ მიწა-წყალს, მისგან მიღებული მრავალნაირი სიკეთე – სიმდიდრესა, გაძღნენ, გაღონიერდნენ, გაიმაგრეს ურთიერთისაგან ზურგმხარი და უწყეს ნგრევა ჩვენ სათაყვანო ეკლესია-მონასტრებსა, სადაც შეძლეს დაისაკუთრეს, ხუცური წარწერები, წაშაღეს და თავიანთებურს ჯღაბნა დაუწყეს არა მარტო ეკლესიებზედ, იგივე ნაოხარ სოფლების ღოდებზედ და ქევებზედ, სადაც ვერ გაიტანეს ხელთ ეკლესიები, ნაწერი, ნახატი ქვები დაგლიჯეს და სასაფლაოები დაღეწეს. ბევრგან ქართული ნაწერით სასაფლაოები დაღეწეს, ეკლესიების ძველი სასაფლაოები დათხარეს და ძელები ღელე-ხეუბებში გადაყარეს, როგორც საქელას კათოლიკეთ სასაფლაონის ეკლესიის გარემო აღარ გააბოგინეს, ისე სხვაგან. ღღემდის ქურთები, თურქები, თარაქამები, მაჰმადიანები კრძალვით და პატივისცემით ეპყრობიან ჩვენ ეკლესიებს და ზოგიერთი სომეხთაგანი კი მტრულად გვეპყრობიან, სიძარტლით წყინობს ბ. კლდია მათ დაუნდობლობასა მღვდლით ერამდის, მაგრამ გამგონი არა გვეყავს, თბილისსაც ისაკუთრებენ, ასპინძა და აბასთუმანი რაღა სახსენებელია?.. (ჟურნ. „მოგზაური“, 1901, 11, გვ. 1035-1036). „ვინმე მესხს“ ეკუთვნის წერილები სამცხე-ჯავახეთის შესახებ, რომლებშიც აღწერილია ეკლესია-მონასტრების მდგომარეობა (კ. კეკელიძის ხელნაწერთა ინსტიტუტი, ივ. გვარამაძის პირადი არქივი, 2786, 2787 – „აღწერა თითო-ორი ეკლესია-მონასტრის“ და „მგზავრობა“ 1906-1909, აგრეთვე გაზ. „დროება“, 1879, IV – 25, 26, VIII – 24, 1882, VIII – 13, 14 და სხვა). მთელი მოღვაწეობა ივ. გვარამაძის,

ვის პატიოსნებაში ეჭვის შეტანა შეუძლებელია, მიმართული იყო ძველი ქართული ძეგლების გადასარჩენად. სოგიერთი სომეხის უგვანო მოქმედების გამო იძულებული გახდა აღნიშნული სიტყვები ეთქვა და თავის გულისტკივილი გამოეხატა. თუმცა ქართველ მამულიშილთა მცდელობამ არც ქვემო ქართლში, არც ქართლ-კახეთს და სამცხე-ჯავახეთში ნაყოფი არ გამოიღო და მიკერძოების სენი თავისი გზით წაეიდა. ეს ჩანს თუნდაც ხსენებული მხარეების რუკა-ცნობარში შეტანილი გასომხურებული ეკლესიების მაგალითზე.

თუ როგორ ანგრეოდნენ ძველ ქართულ ეკლესიებს, მის ღამაზად თლილ ქვებს და სხვა მასალას იყენებდნენ ახალი სომხური ეკლესიების ასაგებად, ამის შესახებ მოიპოვება ცნობები. ერთ-ერთი მათგანი ეკუთვნის ივ. როსტომაშვილს – „სოფელი არაკალი (არაქალი), დიდი არაკალი, მდებარეობს ახალქალაქიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, დაახლოებით 20 კერსზე, მდინარე თაფარაენის მალალ მარცხენა ნაპირზე. აქ ახლა ერზერუმიდან გადმოსახლებული სომხები ცხოვრობენ. ადრე ქართველებს უცხოვრიათ. ძველი ქართული ეკლესია ახალმოსულებს (სომხებს – ბ.ა.) დაუნგრეკიათ და მშვენიერი ქვებით აუშენებიათ თავიანთი სომხური ეკლესია. ძველი ქართული ეკლესიის ნარჩენებიდან არის დიდი ქვა წარწერით – „თევდორე წმინდაი...“ (Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, Тифлис, 1898, ст. 35) ამავე ნაშრომშია: **ჯიგრაშენი**: „Здесь есть старинная грузинская церковь, обращенная ныне армянами в свою, с грузинским же кладбищем во дворе церкви“ ამ გასომხურბულ ეკლესიაზე ივ. როსტომაშვილს უნახავს ქართული წარწერა – „ქრისტე შეიწყალნენ ამშენებელნი...“ (გვ.54). სოფელ კულაღლაში – ცხოვრობდნენ სომხები და თათრები „В селении этом доныне сохранилась старинная крепость с башней и старинною

церковью, прекращенный армянами в приходскую" (ст. 75). სათხეს ძველი ქართული ეკლესიის ნანგრევების სამხრეთ კედელზე... нынешние поселенцы Сатхи, армяне, пристроили свою довольно красивую церковь" (გვ.105). რუკა-ცნობარში გატანილია: „ალასტანის ეკლესია „ხარაბა“. იგი დგას სოფლის შუაგულში (XVI- XVII ს. ს.), ნახევრად დანგრეულია“. ჯერ ვიფიქრე, ალბათ ქართული „ხარების“ დამახინჯებული სომხური ფორმაა, მაგრამ გამახსენდა, რომ ეს სიტყვა ხშირად ისმის სომხურ ლაპარაკში და ქართულად ნიშნავს „გაფუჭებულს“, „გავერანებულს“. შევამოწმე სომხურ-რუსულ ლექსიკონში, იქ არ აღმოჩნდა, მიემართე საბას, ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონებს, არც მათშია გატანილი. პრ. აჭარიანი კი სომხური ენის განმარტებით ლექსიკონში ამ სიტყვას ასე განმარტავს „ხარაბა“ არაბულია, ნიშნავს დანგრეულს, გატიალებულს.

ეს სიტყვა სტ. მალხსანიანის ლექსიკონშიც ამგვარივე მნიშვნელობითაა განმარტებული.

მართალია, ქართულ ლექსიკონებში „ხარაბა“ არ გვხვდება, მაგრამ ს. ჯიქიას დაფიქსირებული აქვს – „გურჯისტანის დიდ დაეთარში“ (ტ. III, 1958) – სოფ. პატარა ხანაჩალი. ამ სოფელთან ახალს უჩვენებენ ნასოფლარ თეზ-ხარაბას“ (გვ.354). „საღამოს ტბასთან, საიდანაც მდინარე გამოდის, არის ხარაბა დუმა, ტბასაც დუმის ტბას ეძახიან“ (გვ. 340). სიტყვა „ხარაბა“ გვხვდება აგრეთვე ძველ ქართულ სიგელებში და იხმარება ზუსტად გავერანებულის, გაუჟაცრიელებულის მნიშვნელობით. სომეხი ლტოლვილები საქართველოში „ხარაბა“ ადგილებში დაასახლეს. უფრო სწორად ისინი ძნელებელობის ჟამს ქართველთა მიტოვებულ, გაუჟაცრიელებულ არემარეს მოედნენ. სომეხთა ერთი ჯგუფი ქართველებისაგან დაცლილ სოფელ ალასტანში დასახლებულან. „ხარაბა“ სოფელში (ალასტანი) ხიზანმა სომხ-

ებმა ნახეს ქართული ეკლესია, მიტოვებული, გავერანებული (ხარაბა) და მას დაეპატრონენ. უწოდეს „ხარაბას“ ეკლესია. ასე ამგვარად, ზოგადი სიტყვა „ხარაბა“ ეკლესიის სახელად იქცა (შეადარეთ ნაოხრების წმ. განმანათლებლის ეკლესია, ახალციხის რაიონში, აგრეთვე ქართული გვარი – „ხარაბაძე“).

მესხეთ-ჯავახეთთან დაკავშირებით არ შეიძლება თვალი არ გადავაგვლოთ უდროოდ დაღუპული ისტორიკოსის, ცნობილი სასულიერო პირის, გიორგი ბოჭორიძის მონოგრაფიას „მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში“ (1992 წელი). ექ. თაყაიშვილის შემდეგ გიორგი ბოჭორიძე იყო პირველი კვალიფიციური მეცნიერი, ეს მხარე რომ აღწერა (ეთნიკური, რელიგიური სურათები, ანდაზები, ეპიტაფიები, ეპიგრაფიკული მასალა და სხვა). უცხოთა ხელში მოხვედრილი სამცხე-ჯავახეთის ქართული ეკლესიების და ისტორიული ძეგლების შემეყრე გულ-დათუთქული მამულიშვილის მღუდარე ცრემლითაა გაჯერებული მისი მონოგრაფიის თითოეული სტრიქონი. მის თვალს არ ეპარება ერთი შეხედვით უმნიშვნელო დეტალიც კი. მაგალითად, უდეს წმ. გიორგის, პატარა ერთნაევანი ეკლესიის შესახებ იგი წერს დასაველეთის ფანჯარა შეკეთებულია და სვეით უდევს მცირე ქვა სომხური წარწერით, რაც განახლების დროს არის დადებული (გვ. 64). ფაქტია სომეხმა კალატოზმა ქართული ეკლესიის შეკეთების დროს ჩაატანა სომხური წარწერიანი ქვა, ეს შეგნებულად გააკეთა ხელოსანმა თუ შეუგნებლად, შედეგი ერთია... ეტყობა სომეხი ხელოსნები გადაჭარბებულ ეროვნულ მიდრეკილებას ამჟღავნებდნენ ქართული ეკლესიის მშენებლობის თუ შეკეთების დროს.

არ შეიძლება გულგრილად წაიკითხო გიორგი ბოჭორიძის მოგზაურობის ერთი სამწუხარო ფურცელი. ამ ფრაგმენტს ცოტა ერცლად მოვიტან, ეინაიდან მასში კარგად ჩანს, თუ რა ტანჯ-

ვა- წამების ფასად უჯდებოდა გიორგი ბოჭორიძეს ქართული ისტორიული მასალის მოპოვება საკუთარ სამშობლოში.

გიორგი ბოჭორიძეს 80 წლის მოხუც იაკობ ბალახაშვილისგან შეუტყვია, რომ სოფელ წყალთბილას სომხური სკოლის შენობის კედელში ჩატანებულია ფეტობენიდან ჩამოტანილი მეფე დედოფლის გამოსახულებანი და წარწერიანი ქვაო. მკვლევარი სასწრაფოდ წასულა და უნახავს წყალთბილას სომხური სკოლის გამგე ვინმე ერვანდ სიმონიანი და პედაგოგი აკოფ აბრამიანი. მოსკლის მიზანი აუხსნია, მაგრამ ცივი უარი მიუღია. გიორგი ბოჭორიძე გაჯიუტებულა და მოუთხოვია შენობის დათვალიერება. დათვალიერებისას კარის თავზე უცვნია ძველი სარკმელის თავის ქვა, ჩვეულებრივ ძირს გამოტრილი ადგილებით. იქვე შეუმჩნევია სხვა ქვაც, კირით გაღესილი. მკვლევარს მოუთხოვია მისი კირისგან გასუფთავება. ფული მოუთხოვიათ. მორიგებულან და ოდნავ გასუფთავებისთანავე გამოჩენილა შესანიშნავი ქანდაკება ეკლესიის მოდელით. მაშინ კი გამოტეხილა გამგე სიმონიანი — ამ ქვებზე რაღაცეებია გამოსახული და ორიოდე ასოა შემორჩენილიო. გიორგი ბოჭორიძის მოთხოვნაზე — ქვები ჩამოედოთ გასამრჯელოს ფასად, ყველას უარი უთქვამს, გამგე ერვანდ სიმონიანი კი გაკერპებულა, ახალციხიდან ნებართვა მოიტანეო. მას საკმარისად არ მიუჩნევია თბილისში გაკეთებული გიორგი ბოჭორიძის რწმუნების მოწმობა. „შეაგდო ქვა გამგე ერვანდ სიმონიანმა და შეუშვირა თავი“ — წერს გიორგი ბოჭორიძე (გვ. 73). დიდი ვაიეაგლახის შემდეგ ერვანდ სიმონიანი სიტყვით დათანხმებულა, მაგრამ საქმით ყოველნაირად უშლიდა ხელს. 300 კომლიან სოფელში გ. ბოჭორიძემ ვერეინ დაითანხმა ქვის ჩამოღებაზე. თურმე ერვანდ სიმონიანს თანამემამულენი გაუფრთხილებია ხელი არ მოეკიდათ ამ საქმისათვის. კარდაკარ სიარულს უშედე-

გოდ ჩაუვლია. „თავიდანვე ქვა რომ დამიმალეს, ვიგრძენი, რომ საქმე ცუდად იყო, რომ ქვის დატოვება ადგილზე აღარ შეიძლებოდა. აქამდინ დაფარული პქონდათ, არავინ იცოდა, რა იყო, ახლა გამოაშკარავდა. რომ წავსულიყავი და მერე მოესულიყავი, შეიძლება ქვა აღარც კი დამხვედროდა, გაენადგურებინათ, ამიტომ გადავწყვიტე ჯიბეში კაპიკიც რომ არ დამრჩებოდა, ქვას მაინც სამშვიდობოს ჩავეიტანდი“, – შენიშნავს გიორგი ბოჭორიძე. მით უმეტეს ერვანდ სიმონიანი საეჭვოდ აძალებდა, ჯერ სხვა ადგილები მოინახულე და შემდეგ მოდი აქო. მოთმინებადაკარგულ გიორგი ბოჭორიძეს ბოლოს თვითონ მოუკიდია ხელი ქვისათვის. ამის დანახვაზე ორი სომეხი გლეხი 20 მანეთად დათანხმებულან ქვების ჩამოღებას. რომ არ იეშმაკათ და ქვები ჩამოღებისას არ გაეტეხათ გ. ბოჭორიძეს ხის კოჭების შეყენება მოუთხოვია, მაგრამ ამხელა სოფელში ამდაგვარი რამ არ „აღმოჩნდა“. ამიტომ კედლის ძირში მიწა მოუბარინებია და აუჩივლებინებია. ქვები მშვიდობით ჩამოუღიათ, მაგრამ მათი ვალეში ჩატანა პრობლემა გაუხდიათ. სომეხი გლეხები თანდათან მეტს თხოულობდნენ ქვების წაღებაში. ასე დიდი წამებით, როგორც იქნა, ჩაუტანია ეს ქვები ვალეში: „მოვიტანე ძველი ეკლესიის ეზოში. დაგვესია მთელი ხალხი, დიდი და პატარა, ქალი და კაცი. ჩამოიღეს ურმიდან, ნახეს კირით გალესილი, ლანძღეს წყალთბილელები, რად გალესეთ კირითო. მოვატანინე წყალი, ასხეს კირსა და ჩამორეცხეს, დიდი ქვა სუფთად დაკრიალდა და გამოჩნდა შესანიშნავი ქანდაკება. მე ამან გამოტაცა და ვეძებდი წარწერას, მაგრამ ვერსად ვიპოვნე... ამასობაში ჩამორეცხეს მეორეც. ადრევეც მეუბნებოდნენ ქვაზე ქართული წარწერა გადაფხეკილიაო. მე არ მჯეროდა, როდესაც სომხის მასწავლებელი მეუბნებოდა, რომ მხოლოდ ორი-სამი ასოა შენახული ჯერის ქვეშო. მე ვფიქრობდი, შესაძლოა ჯერის

ჩვეულებრივი წარწერა არის, ნამდვილად კი თურმე ქვაზე ყოფილა 12 სტრიქონიანი წარწერა, რომელიც ამოუფხეკიათ და მხოლოდ ჯვარი რომ არ დაეზიანებინათ, მის მხრებ ქვეშ დაუტოვებიათ 3-4 ასო. სამწუხარო იყო ეს მოვლენა, მაგრამ რაღა გაეწყობოდა, მთელ 12 სტრიქონიან წარწერიდან 10 ასო ვერ აღუადგინე... წყალთბილადან ქვების ჩამოტანა ვალემდე (3 ვერსი) სულ დამიჯდა 72 მანეთი, ხოლო ვალელებმა კი ქვების ურმიდან ჩამოღება, გადატანა, გარეცხვა და ეკლესიაში შეტანა-დაწყობაში არც ერთი კაპიკი არ გამომართვეს“ (გვ. 72).

გიორგი ბოჭორიძის ამ სევდიან და არა მარტო სევდიან შემთხვევაზე ასე ერცლად შეეჩერდი იმიტომ, რომ მასში კარგად მოჩანს სამცხე-ჯავახეთის სომხების (სამწუხაროდ, არა მარტო ამ მხარის) ნეგატიური დამოკიდებულება ქართული ისტორიული ძეგლებისადმი. ტენდენცია აშკარაა – წაშაღონ, აფხიკონ ქართულის მაუწყებლობის ყოველგვარი ნიშანი და მერე თავისად გამოაცხადონ. საოცარია, იციან, რომ მოსულები არიან, იციან, რომ მათი არ არის ესა თუ ის ისტორიული თუ არაისტორიული ძეგლი, მაგრამ მაინც თავის საკუთრებად აცხადებენ. ამ დროს ბერძნებს, ებრაელებს და სხვებს ასეთი უსაფუძვლო პრეტენსიები არასდროს არ განუცხადებიათ. აკად. ნ. ბერპენიშვილიც მიუთითებს ფოკას ეკლესიის წარწერების ამოუფხეკის ფაქტზე და დასძენს „ასეთი ბოროტმოქმედების სამწუხარო მაგალითები ჩვენ სხვაგანაც გვხვდება ჯავახეთში“ (საქართველოს ისტორიის საკითხები, 1967, ტ. IV, გვ. 248). ისევე გიორგი ბოჭორიძეს მიეყვით – „ქვასე წარწერა განგებ არის გადაფხეკილი რაღაც იარაღით“. ღაპარაკია სოფელ აგარის წყაროს წარწერიან ქვებზე. ახალციხეში წმ. სტეფანოსის ორი ეკლესია არის – ერთი ახალციხის დარბაზიდან უბანში, „აწინდელი სომხური სტეფანოსის ეკლესიის ადგილას ძველად

ქართველების ეკლესია ყოფილა, სომხური ეკლესია ახალია” (გვ. 166). მეორე რუკა- ცნობარის მიხედვით რაბათის უბანშია, აშენებულია 1840-იან წლებში, ალბათ სომხურია. გიორგი ბოჭორიძე შენიშნავს „ახალციხის სუბრ-ნიშანის ეკლესია, ახალი შენობა, აშენებულია ქართული ეკლესიის ადგილას. იგი გუშ-ბათიანია”.

რუკა-ცნობარის მიხედვით, სამცხე-ჯავახეთში სულ არის 127 სომხური ეკლესია. აქედან 40 აშენებულია 1800 წლამდე. ასი წლის განმავლობაში (1800-1900) 87 ეკლესია აუშენებიათ სომხებს ამ მხარეში. XX საუკუნეში გასაგები მიზეზების გამო სამცხე-ჯავახეთში (ისე როგორც სხვა მხარეში) მცირერიცხოვანი ეკლესიები აშენდა. გამოდის ახალქალაქის, ახალციხის, ადიგენის, ასპინძის და ბორჯომის რაიონებში სომხები წელიწადში ერთს და მეტ ეკლესიას აშენებდნენ. მხედველობაშია მისაღები ისიც, რომ ეს ეკლესიები ფუნდამენტური, მკვიდრი ნაგებობებია და არა ნაჩქარევად, სახელდახელოდ აგებული სალოცავები. ასეთი ტემპით ეკლესიების შენება იმდროინდელი ჩოჩიალა ურმებითა და შიშველი ხელით, წარმოუდგენელია. გასულ საუკუნეში კი არა, დღეს, მექანიზებული მშენებლობის პირობებშიც კი ძნელია დროის ასეთ მცირე მონაკვეთში ამდენი შენობის, მით უმეტეს ეკლესიის აგება.

რაშია საქმე?

საქმე იმაშია, რომ სომხებმა ისარგებლეს ქართველთა „რბილი რაინდიზმით“, ხელი მიჰყვეს ქართულ ეკლესიებს და გამოიყენეს ისე, როგორც სურდათ. აკად. ექ. თაყაიშვილის, აკად. ს. ჯიქიას, „ეინმე მესხის“ (იენან გვარამაძე), ივ. როსტომაშვილის, „ეინმე-ხუცესის“ (ჩეენი ვარაუდით მოსე ჯანაშვილია) და სხვათა უამრავი მონაცემებით – სამცხე-ჯავახეთში, თრიალეთში (წალკა), ქვემო-ქართლში (გოგარანი) მოსული

სომხები ადგილზე დახვედრილ ქართულ ეკლესიებს უსირცხვილოდ დაეპატრონენ და გაასომხურეს. აი, რატომ მოეფინა ნაწეიმარზე ამოსული სოკოებივით საქართველოს აღნიშნულ მხარეებს „სომხური“ ეკლესიები. იყო შემთხვევა და არც თუ მცირე, ზოგიერთი ქართული ეკლესია დაშალეს და მისი მასალისაგან (ლამაზად გამოთლილი ქვები და სხვა) ააგეს ახალი სომხური ეკლესიები. ამას ადასტურებს, თუნდაც ზემოთ მოტანილი იეროსტომაშიელის ცნობა არაქალის ეკლესიის შესახებ.

რუკა-ცნობარში წარმოდგენილი დასავლეთ საქართველოში არსებული სომხური ეკლესიები მცირეა და აშენებულია XIX საუკუნეში. ყველაზე მოულოდნელია, გასულ საუკუნეში ზუგდიდში სომხური ეკლესიის არსებობის ფაქტი. არადა ცნობარში შავით თეთრზე სწერია: „ქ. ზუგდიდი, ეკლესია, XIX საუკუნის მეორე ნახევარი“. ძალიან გაურკვეველად კითხვის ნიშნის მსგავსი რამ უზის ბოლოს, მაგრამ ეს ფაქტურ ეთთარებას არ ცვლის, რადგან იგი დოკუმენტად რჩება. ამიტომ მიემართე ზუგდიდის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმს. მუზეუმის მეცნიერთანამშრომელმა მარიანე ქობალიამ დიდი გულისხმიერება გამოიჩინა და მომაწოდა საყურადღებო საბუთი. ასევე თანადგომა აღმომოჩინა მამა გურამმა, მამა ზაქარიამ და მამა ბასილმა, რისთვისაც უღრმეს მადლობას მოვახსენებ მათ. დოკუმენტი დაცულია ამავე მუზეუმის ლიტერატურულ განყოფილებაში. ეს არის სამეგრელოს ეპისკოპოსის ანტონ ჭყონდიდელის წერილი მთავარ დაეით დადიანისადმი. სულ არის ერთი ფურცელი, დაწერილია მხედრულით და იკითხება გარკვევით: „აღსასრულდ ბელად მოწერილობისა თქვენისა უგანათლებულესობისა 13-ს ოქტომბრიდან მდგომარისა წლისა ან 1235-თა მაქეს პატივი წარმოღვენად შემდგომისა ცნობისა, სამცხლბელოსა შინა თქვენსა რწმუნებულს ჩემდა ეპარხიაში მდგომარეობენ საკათეგორო

სობორო ერთი, სამრევლო ეკლესიები 242, სასახლის ეკლესიები 32, სასაფლაო ეკლესიები 6, ხოლო ზედმიწერილი 28 ეკლესიები, ამათ რიცხვში ქეთიკირის ეკლესიები 150, ხოლო ფიცრისა 148. ამ ეპარხიაში სასულიერო პირნი არიან 2156 სულნი, ხოლო ანგარიშისამებრ ოთხის სულისა 539 კომლნი, სრულად მენგრელიაში სცხოვრობენ მრევლნი თავადთა და აზნაურთაგანნი ორსავე სქესისა 1948 სული, ვაჭართაგანნი აღებ-მიცემობის, კაცნი და სხვანი ქალაქში მცხოვრებნი 2745 სულნი, ხოლო გლეხთაგანნი 208286 სულნი ორსავე სქესისა, ხოლო ჩათვლისამებრ ოთხის სულისა კომლად 27071 კომლნი, მონასტრები არიან მენგრელიაში: ლეჩხუმს სამი, ცაგერის, საირმის და ნაგრანევისა, ხოლო ოდიშში ცაიშისა და ხობისა. მიიღეთ დარწმუნებაში ჩემი თქვენდამი ჭეშმარიტი პატივისცემა და სრულიადი ერთგულება თქვენსა უგანათლებულესობისა მოწყალისა ხელმწიფისა უმორჩილესი მოსამსახურე და ღეთისადმი მლოცველი ეპისკოპოსი მენგრელიისა ანტონ ჭყონდიდელი – ოქტომბერი, №865, 1852 წელსა მის უგანათლებულესობას მთაეარს მინგრელიისას დავით ლევანის-ძე დადიანს“.

აეტორი, სამეგრელოს ეპისკოპოსი ანტონ ჭყონდიდელი; სამეგრელოს მთაეარს, ეკატერინე ჭავჭავაძის მეუღლეს დავით დადიანს ერთგვარ ანგარიშს აბარებს და სამეგრელოს ეკლესიების და არა მარტო სამეგრელოს მდგომარეობისა და რაოდენობის შესახებ დაწერილებით ცნობებს აწვდის. ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს ცნობა – „ვაჭართაგანნი, აღებ-მიცემის კაცნი და სხვანი ქალაქში მცხოვრებნი 2745 სულნი“. აღებ-მიცემის ხალხში ებრაელები უფრო უნდა ვიგულისხმოთ სულადობის თაველსაზრისით და არა სომეხნი. ებრაელები სამეგრელო-ბანქაში, სენაკში და სხვა ადგილებში ოდითგანვე ცხოვრობდნენ. თუმცა რუხში სომეხთა გარკვეული მცირე ჯგუფი შეიძლება

იყო, მაგრამ ამ დროს ასიმილირების რა დონეზე იყვნენ ეს სომეხი ვაჭარ-ხელოსნები, ძნელია თქმა. ამ დოკუმენტის მიხედვით არ ჩანს რუხსა და ზუგდიდში თუ რაიმე სომხური გრიგორიანული ან კათოლიკური ეკლესია არსებობდა, თორემ ანტონ ჭკორდიდელი უსათუოდ აღნიშნავდა. ის დეტალურად აღწერს სამეგრელოს ეკლესიას, ასე გასინჯეთ თვით ქვითკირისას ცალკე აღწერსავეს, ხისას ცალკე. ასევე გვაძლევს ამ პერიოდის დემოგრაფიულ სურათს და სხვ. ამ დროს არსად არ არის, არც ზუგდიდში სომხური მცირე დიასპორის ფაქტი დადასტურებული, ეკლესია საიდან იქნებოდა? მართალია წერილი 1852 წლითაა დათარიღებული, მაგრამ ძნელი მოსალოდნელია, გასული საუკუნის მეორე ნახევარში იმდენი სომეხი დასახლებულიყოს ზუგდიდში, რომ სომხური ეკლესიის აშენების საჭიროება შექმნილიყო.

ქნ მარინე ქობალიას ცნობით, ზუგდიდის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში დაცულია ბარათი, სრულიად სომეხთა კათალიკოსის მათეოსის მიერ გაგზავნილი დავით დადიანისადმი. ამ ბარათში სომეხი კათალიკოსი მოიკითხავს დავით დადიანს და ულოცავს მეუღლის ეკატერინე ჭავჭავაძის აუადმიყოფობისაგან განკურნებას. აქვე დავიძენ – ზუგდიდში არ არის დაფიქსირებული სომხური ეკლესია 1911-1918 წლებში (საქართველოს ცენტრალური არქივი, სომხური ეკლესიების სინოდალური ჩანაწერები, ფონდი 489, აღწერა 12).

ობიექტური სურათის წარმოსაჩენად მი'სან'შეწონილად მივიჩნიეთ მოვიტანოთ საქართველოს ცენტრალურ არქივში დაცული სომხური ეკლესიების რიცხვი რაიონების მიხედვით. – ბოგდანოვკა (ნინოწმინდა) – 16 (1911-1916), ახალციხის – 10 (1911-1916), ახალქალაქი – 31 (1911-1916), გურჯაანი – 5 (1911-1915), ხაშური-ქარელი – 4 (1911-1918), თე-

ლაეი - 8 (1911-1918), გორი - 10 (1912-1918), წალკა - 10 (1911-1919), გარდაბანი - 10 (1911-1920), დმანისი - 2 (1920), ბოლნისი - 2 (1911), მარნეული - 4 (1911-1916), სიღნაღი - 5 (1911-1921), თეთრიწყარო - 11 (1911-1918). აღნიშნულ წლებში ეს ეკლესიები მოქმედებდნენ (სინოდალური ჩანაწერები, ფონდი 489, აღწერა 12).

ჩვენთვის ხელმისაწვდომ სამეცნიერო ლიტერატურასა და წყაროებში ვერ ენახეთ რუკა-ცნობარში დაფიქსირებული „ჩაილური სომხური ეკლესია, ღვთისმშობლის (წმ. გიორგი), აშენდა 849, 1893-94“. ამ სოფელში არის ჩაილური ქართული წმ. გიორგის ეკლესია (1907- 1916, საქართველოს ცენტრალური არქივი, აღწერა 12). ჩაილურში IX ს-ის (849) სომხური ეკლესია არსად არ დასტურდება და რუკა-ცნობარში რატომღა შეტანილი გაუგებარია?!

როგორც ეთქვი, საქართველოში არსებული სომხური ეკლესიების შესახებ არაერთი ცნობაა დაცული საქართველოს სომხური ეპარქიის სინოდალურ ჩანაწერებში. თუ გაკითვალისწინებთ სომხური სამღვდელთა მმართველურ დამოკიდებულებას ქართული ეკლესიებისა და მართლმადიდებლური მოსახლეობისადმი, რის დამადასტურებელი ფაქტებიც საკმაოდ მოუიტანეთ, მაშინ სომხური ეპარქიის სინოდალური ჩანაწერის ხელაღებით ნდობა შეუძლებელია. თუმცა ფრთხილი გამოყენება შეიძლება, შესაბამის ისტორიულ წყაროებთან შეჯერება-შემოწმებისა და საპართლიანი კრიტიკული ანალიზის შემდეგ...

უდავო ფაქტია, ცაგერის რაიონის სოფელ ლაილაშის სომხური ეკლესიის არსებობა XIX საუკუნეში. გასულ საუკუნეში ამ ეკლესიაში სწირავდა ცნობილი მეცნიერის, სომხეთის აკადემიის პირველი პრეზიდენტის, აკად. ი. ა. ორბელის პაპა, არქიდიაკონი ი. ი. ორბელი. ასეთი სომხური ეკლესიები საკ-

მაოდ არის საქართველოში და მათ შესახებ არავენ დავობს. თუმცა ლაილაშის სომხური ეკლესია 1911-1916 წ. წ. ჩანს, უკვე აღარ მოქმედებდა (საქ. ცენტრალური ისტორიული არქივი, სინოდალური ჩანაწერი, ფონდი - 489, აღწერა - 12).

ფაქტია ისიც, რომ 1800-1900 წლებში აგებულ ზოგიერთ სომხურ ეკლესიას აშენების თარიღი არ უზის და მითითებულია მხოლოდ ახლად (კელავ, მეორედ) აშენების წელი. ეს გარემოებაც აღნიშნულ ფაქტებთან ერთად იძლევა საფუძველს ვიფიქროთ, რომ ეკლესიები იყო ქართული და ამიტომ მათ თავდაპირველი აშენების თარიღს რუკა-ცნობარში შეგნებულად აქვს ავლილი გეერდი. ნაკლებ დამაჯერებელია, თითქოს ბ-მა ს. კარაპეტიანმა ასეთი ეკლესიების აშენების თარიღის დადგენა ვერ შეძლო. ჩემი ვარაუდი თუ სწორია, მაშინ მოვიტან ამ ეკლესიების არასრულ სიას: ახალციხის რაიონი - წულრუთის წმ. სიონის ეკლესია, ახალციხის წმ. გრიგოლის ეკლესია, დიდი პამაწის წმ. ჯვრის(წმ. სტეფანოსის) ეკლესია, ახალქალაქის რაიონი- ალათუმანის წმ. კვირაცხოვლის ეკლესია, ბარაღეთის ღეთისმშობლის ეკლესია, ბურნაშეთის წმ. მათეს ეკლესია, გიუმბურდას წმ. ჰამბარცუმის ეკლესია, კარწახის წმ. კარაპეტის ეკლესია, მაჯადიას წმ. განმანათლებლის ეკლესია, დიდი სამსარის ღეთისმშობლის ეკლესია, მერენიას ღეთისმშობლის ეკლესია, ტრკნას წმ. ჯვრის ეკლესია, პატარა სამსარის წმ. პარუთინის ეკლესია, ოლავერის ღეთისმშობლის ეკლესია, ორჯას წმ. თადეოსის ეკლესია და ბარდუღიმნოს ეკლესია კლდის ნაკვეთი, ხსპინძის რაიონი - თმოგვის ეკლესია, ხერთვისის წმ. ჰოვანესის კარაპეტის ეკლესია, ტამალას წმ. ჯვრის ეკლესია, ბორჯომის რაიონი - ტაბაწყურის წმ. კარაპეტის ეკლესია.

თავდაპირველი აშენების თარიღი ასევე არ არის მითითებული ქვემო ქართლის XIX საუკუნეში აშენებულ ეკლესიე-

ბზე. ბოლნისის რაიონი- აკაიურთას ეკლესია, ბალიჭის ეკლესია, ბოლნისის ღვთისმშობლის ეკლესია, გარდაბნის რაიონი-ახალსოფლის წმ. სარგისის ეკლესია, ავჭალის ეკლესია, სოლანლულის ღვთისმშობლის ეკლესია, მარნეულის რაიონი- დიდი შულავერის წმ. მესროპის ეკლესია, წალკის რაიონი- ბურჯნაშეთის წმ. სტეფანოსის ეკლესია, დერევის წმ. პარუთინის ეკლესია (წმ. გიორგი), ჯერის წმ. გიორგის ეკლესია, ღაბურის წმ. სარგისის ეკლესია, ყიზიქილესა ღვთისმშობლის ეკლესია, ლუშაჩის წმ. ნშანის (წმ. გიორგის) ეკლესია, ნარდევანის წმ. სარგისის ეკლესია, ჯინის (ჩივქილისა) წმ. სტეფანოსის ეკლესია, ომნის (პიუნის) ღვთისმშობლის ეკლესია. კახეთი: გურჯაანის რაიონი- მუკუზანის ღვთისმშობლის ეკლესია, ყვარლის რაიონი- ხაჩშიანის (სანავეარდო) ღვთისმშობლის ეკლესია. ქართლი: კასპის რაიონი- დუესის წმ. იაკობის ეკლესია. სიის გაგრძელება კიდევ შეიძლება, მაგრამ თვალსაჩინოებისათვის კმარა.

განსაკუთრებით საეჭვო „სომხური“ ეკლესიებია რუკაცნობარის მიხედვით VI-VII საუკუნეებიდან დაწყებული XVIII საუკუნის გასულამდე აგებული ეკლესიები. ამ ეკლესიების სია მოგვაქვს დაინტერესებული მკითხველის და სამეცნიერო საზოგადოების საყურადღებოდ: სამცხე-ჯავახეთი: ახალციხის რაიონი – ახალციხის ღვთისმშობლის ეკლესია – 1356 წ., ივლიტა-სურბ-ხაჩის ეკლესია – 1650 წ., ახალქალაქის რაიონი- ჯერის გუმბათიანი ეკლესია, „ახალქალაქ“, ქალაქში X-XI ს.ს., ახალქალაქის „ჯანავეგორის“ ეკლესია, XIII ს., ბარალეთის წმ. ჰოვანესის ეკლესია VI-VII ს.ს., პეუნის „კათნაადბიურჟამ“-ის ეკლესია XII-XIII ს.ს., ბზაეთის „ხაჩ ეგეტერი“ XII- XIII ს. ს. ბურნაშეთის „ჯერულ“-ის ეკლესია, XII-XIII ს.ს., გიუმბურდას „თახუნთა“-ს ეკლესია, VII ს., დადეშის ეკლესია XII-XIII ს.ს., იხტილას წმ. სტეფანოსის ეკლესია X ს., იხტილას „ვანქ“ IX-X

ს.ს., ხანდოს წმ. გიორგის ეკლესია VII ს., ხანდოს „კირიას“ ეკლესია XII-XIII ს.ს., ხავეთის ბრაკოლის წმ. სარგისის ეკლესია, XVI-XVII ს.ს., ხორენიის ერეკმანის წმ. ხაჩის ეკლესია, XI-XII ს.ს., ხორენიის „ბორი ჟამის“ ეკლესია XII-XIII ს.ს., კარწახის „ფლაწ ჟამის“ ეკლესია, XVI-XVII ს.ს., კოკიის „შტაბი ჟამის“ ეკლესია, XI-XII ს.ს., კოკიის „კალთუბნის“ ეკლესია, VI-VII ს.ს., კოკიის სასაფლაოს ეკლესია, XII-XIII ს.ს., კორხის ძეგლი სასაფლაოს ეკლესია VI-VII ს.ს., პოკამის ეკლესია X-XI ს.ს., მაჯადიას წმ. პოვანესის ეკლესია XII-XIII ს.ს., მარტუნის (ხოსპია) ეკლესია, XII-XIII ს.ს., მარტუნი დაერქვა საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ (ს. ჯიქია, გურჯისტანის ეპილოგიის დიდი დათარი, 1958, ტ. III, გვ. 311), დიდი სამსარის ეკლესია ნაკვეთი ეკლესია XI-XII ს.ს., დიდი სამსარის „ხაჩ მაღარა“-ს კლდის ნაკვეთი ეკლესია XII-XIII ს.ს., მერენიას „ეოტრაწ ჟამის“ ეკლესია XII-XIII ს.ს., მოდებამის ეკლესია, X-XI ს.ს., მურგვახეთის ეკლესია, XV-XVI ს.ს., ვაჩიანის ეკლესია XI ს., ტურცხის ეკლესია, XII-XIII ს.ს., პატარა სამსარის წმ. გიორგის ეკლესია, XII-XIII ს.ს., ქარხეპის ეკლესია XII-XIII ს.ს., ქარხეპის „აზმანას“ ეკლესია, XII-XIII ს.ს., ქარხეპის „ხართას“ ეკლესია, XII-XIII ს.ს., ორჯას ეკლესია XII-XIII ს.ს. ასპინძის რაიონი – თოქის ეკლესია XII-XIII ს.ს., ხიზაბავრას წმ. ხაჩის ეკლესია XII-XIII ს.ს., დამალა-ტამალას ეკლესია XII-XIII ს.ს. ნინოწმინდის რაიონი – ასფარას ეკლესია XII-XIII ს.ს., განძას ‘ხარი ჟამ’ XII-XIII ს.ს., განძას „ფლაწ ჟამ“ XVI-XVII ს.ს., ყაურმას ღეთისმშობლის ეკლესია XII-XIII ს.ს., ღულაღის ღეთისმშობლის ეკლესია XII-XIII ს.ს., მეწარაგიალ „წერუნი“ XIII ს., ჯიგრაშენის „პიკაშენ“ XIII ს., სათხეს ეკლესია XI-XII ს.ს., საღამოს ეკლესია X-XI ს.ს., საღამოს ეკლესია XI-XII ს.ს., საღამოს ეკლესია XII-XIII ს.ს., სპასოვკას ეკლესია X-XII ს.ს., ვლადიმეროვკას ეკლესია XII-XIII ს.ს., ტამბოვკას ეკლესია XIII ს.

ქვემო ქართლი: ბოლნისის რაიონი – აღაღარის ეკლესია 1314 წ., არაქელის ეკლესია XII-XIII ს.ს., არხლუს ეკლესია XII-XIII ს.ს., არხლუს ეკლესია XVI-XVII ს.ს., არახლუს ეკლესია XII-XIII ს.ს., ბექთაქარის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ბოლნისის ხაჩენი XVI-XVII ს.ს., ბოლნისის „კარმრავორ“ 1721 წ., ბოლნისის „შინატელი ელცი“ XVII-XVIII ს.ს., ბოლნისის „კამაკატარ“ XVI-XVII ს.ს., ბოლნისის ქალაქის მეორე ეკლესია XVI-XVII ს.ს., დარბაზის წმ. სარგისის ეკლესია 1237 წ., დარბაზის „თანაღბლი“ ეკლესია XVI-XVII ს.ს., დარბაზის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ბოლნისის „ქერწი ტაკი ელიცი“ XII-XIII ს.ს., დარბაზის ეკლესია XVII-XVIII ს.ს., დარბაზის „ღარახუ“ XVI-XVII ს.ს., დარბაზის „ცურტ აღბიურის“ ეკლესია XVI-XVII ს.ს. დაინგრა 1988 წლის მიწისძვრისაგან, დარბაზის წმ. გიორგის ეკლესია XII-XIII ს.ს., დარბაზის ღვთისმშობლის ეკლესია 1465 წ., თურქი დარბაზის ეკლესია XII-XIII ს.ს., თურქი დარბაზის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ინჯოღლის წმ. სარგისის ეკლესია XII-XIII ს.ს., ხატის ბოლნისის წმ. გიორგის ეკლესია XVII ს., კაზრეთის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., კაზრეთის ეკლესია XVII ს., კიანეთის წმ. გიორგის ეკლესია XVII-XVIII ს.ს., მუშევეანის ეკლესია XII-XIII ს.ს., მუშევეანის მეორე ეკლესია XII-XIII ს.ს., მუსოფრიანის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ჩათახის წმ. გიორგის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ჩათახის „კოტლები ბაღ“-ის ეკლესია XII-XIII ს.ს., ჩათახის „ღემსი ქოლ“-ის ეკლესია XII-XIII ს.ს., ჩათახის „ათაქიშის“ ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ჩათახის „შამშიბერდი“-ს ეკლესია XII-XIII ს.ს., ჩათახის ეგვტერი XII-XIII ს.ს., ჩათახის „მოლოღლი“-ს ეკლესია 1506 წ., ჩათახის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ჩათახის ფორფორთის ეკლესია 1505 წ., ჩათახის მეორე ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ჩათახის „კოტრაწ ეანქი“ XVI-XVII ს.ს., ჩათახის „პაკობ გელატელ“ ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ჩათახის „ითქლორფუ

ელცი“-ს ეკლესია XVII ს., რატევანის წმ. გიორგის ეკლესია XVI-XVII ს. ს. (რატევანის წმ. გიორგის და ხატის ბოლნისის წმ. გიორგის ეკლესიების (XVII ს.) სომხების მიერ მითვისების თაობაზე უკვე ვილაპარაკეთ), რატევანის სასაფლაოს ეკლესია XVI-XVII ს.ს., სამწვერისის „კუიბულადის თივანქ“ XVII ს., სამწვერისის „უზუნქილისა“ XVII ს., სამწვერისის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., სამწვერისის შანანშიანერი ტოპშ“ ეკლესია, ქიაფანაკაჩის ეკლესია XII-XIII ს.ს., ქიაფანაკაჩის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ქიაფანაკაჩის მეორე ეკლესია XII-XIII ს.ს., ქიაფანაკაჩის ეკლესია XIV-XV ს.ს., ქოლაგირის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ქეეშის ღვთისმშობლის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ქეეშის წმ. სარგისის ეკლესია XII-XIII ს.ს., ქეეშის მრგვალფორმიანი ეკლესია VII-VIII ს.ს., ქეეშის გეგტერი XVI-XVII ს.ს.

გარდაბნის რაიონი: თელეთის წმ. გიორგის ეკლესია XVIII ს., წაეკისის გეგტერი 1493 წ., შაენაბადას წმ. გიორგი ეკლესია XVIII ს.

ღმანისის რაიონი: ბოსლების ეკლესია XII-XIII ს.ს., განთიადის (ღალამშა) ეკლესია XVI-XVII ს.ს., გორას ეკლესია XII-XIII ს.ს., გორას მეორე ეკლესია XII-XIII ს.ს., გურნჯუკის (მაშავერა) სურბ-ნშანის ეკლესია XVII ს., ღუნუს ეკლესია XII-XIII ს.ს., ღუნუს ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ლოქჯანდარის ეკლესია XVII ს., კაკლიანის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ღზაჯლოს ეკლესია XII-XIII ს.ს., ღზაჯლოს ეკლესია XVII ს., ყიზიქილოს ეკლესია XII-XIII ს.ს., დიდი გომარეთის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., დიდი გომარეთის ეკლესია XVII ს., დიდი გომარეთის გეგტერი XVII-XVIII ს.ს., მთის ძირის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ახ. ყარაბულადის ეკლესია XV ს., ახ. ყარაბულადის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., შინდლარის ეკლესია XII-XIII ს. ს., პანტიანის ეკლესია XVII-XVIII ს.ს., ჯაეახის ეკლესია XII-XIII ს.ს., საკირეს

ეკლესია XVI-XVII ს.ს., საკირეს მეორე ეკლესია XVI-XVII ს.ს., საკირეს ეგეტერი XVII-XVIII ს.ს., საჯას ეკლესია XIV-XV ს.ს., სარკინეთის ვანკი 1694 წ., სამრეკლო 1721 წ., სარკინეთის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., სარკინეთის ეკლესია XVII-XVIII ს.ს., საფარლოს ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ზემო ყარაბულაღის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., უკანა გორის ეკლესია XVII ს. (უნდა იყოს უკანა გორი, ბ. ა.), უკანა გორის ეგეტერი XVI-XVII ს.ს., პატარა დმანისის ეგეტერი XI-XII ს.ს., ორაშენის ეკლესია XVI-XVII ს.ს.

მარნეულის რაიონი: აღქიურფის ეკლესია წმ. გიორგის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., აღქიურფის მეორე ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ბურძას ეკლესია XVI-XVII ს.ს., დამიას „ზარგიათ“-ის ეკლესია 1656-57 წ.წ., თაზარქიანდის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ხოჯორნის სურბ-ნშანის ეკლესია XI ს., ხოჯორნის „ნერქი ჟამ“-ის ეკლესია XII- XIII ს.ს., ხოჯორნის „ვერი ჟამ“-ის ეკლესია XII-XIII ს.ს., ხოჯორნის მელიქშენის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ხოხმელის ღეთისმშობლის ეკლესია XVII ს., ხოხმელის წმ. გიორგის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., წერაქის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., წერაქის მეორე ეკლესია XVI-XVII ს.ს., წობის ეკლესია VII ს., წობის ეკლესია XII-XIII ს.ს., წობის „აგელაცუხეზ“ ეკლესია XII-XIII ს.ს., ღუდრის წმ. გიორგის ეკლესია XVII ს., ღუდრის „ღონდალსაზის“ ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ღუდრის „მოროი იოთ“ XV-XVI ს.ს., ღუდრის „შიშთაფას“ ეკლესია XVII-XVIII ს.ს., ღუდრის „ვერის“ ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ღუდრის „ნერგის“ ეკლესია XVI-XVII ს.ს., მარნეულის წმ. გიორგის ეკლესია XVII ს., მარნეულის წმ. კეირიკეს ეკლესია XVII ს., მარნეულის გნობორის დიდი ვანკი 1663 წ., ბნიძორის პატარა ვანკის XII-XIII ს.ს., მარნეულის „ხაჩიილ“ XVI-XVII ს.ს., მარნეულის „სპიტაკაშენის“ ეკლესია XVI-XVII ს.ს., მარნეულის „მიჯინ-ვანკ“

XII-XIII ს.ს., მარნეულის მოლაოღლის წმ. სარგისის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ჩანახაჩის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., სიონის ეკლესია XII-XIII ს.ს., სიონის ეკლესია XVI-XVII ს.ს., ულიანოეკის ეკლესია XVII-XVIII ს.ს., ულიანოეკა – „ლობიალხ“-ის ეკლესია XVII ს., ულიანოეკა „აშროღლი“ XVII ს., ოფრითის – „გორელ“ XVI-XVII ს.ს., ოფრითის „გორელ“ 1615 წ., ოფრითის „გორელ“ XVII ს.

დასკენის სახით შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენი ვარაუდი ჩამოთვლილი საეკეო სომხური ეკლესიების თავდაპირველი ქართულობის შესახებ განამტკიცა ქვემო ქართლში გამოვლენილმა ეკლესიებმა, რომელთა ქართულობა აშკარაა, მაგრამ ბ. ნ. ს. კარაპეტიანს სომხურად აქვს შეტანილი რუკა-ცნობარში. ეს ეკლესიებია:

მარნეულის რაიონი: ბანიძორში არის ერთი სომხური ეკლესია, მაგრამ იგი აგებულია XIX ს-ში და არა XVII ს-ში, როგორც რუკა-ცნობარშია დაფიქსირებული. დამიასში არის სამი სომხური ეკლესია და სამთავე XVIII-XIX ს-შია აგებული და არა XVII-ში (1656-57).

ხოჯორნაში არის X-XI ს-ის მიჯნის ერთ გუმბათიანი სომხურ წარწერიანი ეკლესია, თუმცა იგი ხუროთმოძღვრული თვალსაზრისით გრიგორიანული არ არის. საიდან გაჩნდა სომხური წარწერა დასადგენია... რუკა-ცნობარში გვხვდება „ხოჯორნის „მელიქშენის“ ეკლესია XII-XIII ს.ს.“. ეს ეკლესია – „მელიქშენი“ XII- XIII ს.ს. კი არ არის, უფრო ადრეულია და რაც მთავარია ყოველგვარი მონაცემებით – არქიტექტურული, მხატვრული, ჩუქურთმების წყობით ქართულია. მასში ჩართულია სტელების ფრაგმენტები ქართული წარწერებით.

გარდაბნის რაიონი – მარტყოფის ეკლესია არის გვიანი შუა საუკუნეების ქართული ძეგლი. აგებულია არქიტექტორ

ბელოს მიერ XIX ს-ის ბოლოს.

დმანისის რაიონი – ბ-ნ კარაპეტიანს ბოსლების ეკლესია (XII-XIII ს.ს.) სომხურ ძეგლად გამოუცხადებია და შეუტანია რუკა-ცნობარში, სინამდვილეში კი ბოსლების ეკლესია არის ქართული. პროფ. ნ. ჩუბინაშვილის აზრით ბოსლები პირდაპირ პარალელს წარმოადგენს გუდარეხისას და მისი აშენება მასზე არსებული ქართული წარწერის მიხედვით 1231-1237 წ. წ. თარიღდება. ბოსლების სამების ეკლესია კ-ნ რუსუდან მეფისაშვილის დასკვნით ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარების მწკრივში დგას ჩუქურთმის კვეთის ოსტატობით და საუფასაღო მორთულობის განაწილების მხრივ.

დუნუს (ტნუსმ) – პირველი ეკლესია ე. წ. „შეელის ეკლესია“, მისი ჩრდილოეთ კედელში ჩადგმულ ემბაზე არის სომხური წარწერა – „წელსა 1137- სა,“ ე.ი. $1137+551=1688$ წ. ამ ეკლესიას აშკარად ატყვია სომეხი ოსტატის ხელი (ლ. მუსხელიშვილი, „ეკლესიები მაშავერას ხეობაში“). მეორე ეკლესიანიაში აღნიშნულია XII- XIII ს. ს-ით. ამ დროს ასეთი ეკლესია დუნუსში არ არის. ერთი ეკლესია დუნუსისა გარდამავალი ხანისაა VIII-IX ს. ს., ხოლო მეორე ე. წ. ქეკმო ეკლესია გვიანი ხანისაა, ადრეული სტელებით ჩაშენებული. ეს ორივე ეკლესია აშკარად ქართულია და მისი სომხურ რუკა-ცნობარში შეტანა, რბილად რომ ეთქვას, გაუგებრობაა. დიდ გომარეთში სომხური მოსახლეობა არასდროს ყოფილა და მისი შეიდი ეკლესიიდან არც ერთი არ არის სომხური. ექვს ეკლესიაზე მხოლოდ ქართული წარწერებია – სამი XI ს-აა, ერთი XII ს-ს, ორი კი XIV-XV ს.ს., ხოლო მეშვიდე XIX ს-ის უსახო ნაგებობაა. ბ-ნ ს. კარაპეტიანს ყველა ეს ეკლესია რუკა-ცნობარში შეუტანია, რაც სიყალბეა და მეტი არაფერი. დმანისის ნაქალაქარი – ამ მცირე ზომის ეკლესიაში შემდეგ ჩადგმულია სომხური „ხაჩქარი“ (ლ. მუსხ-

ელიშვილი „დმანისი“ 1937 წ.). შინდლარში დგას ადრეული ხანის შესანიშნავი ქართული დარბაზული ტიპის ეკლესია, სამხრეთის კარიბჭით. ეკუთვნის VI-VII ს.ს., ხოლო რუკა-ცნობარში მოტანილი შინდლარის სომხური (XII-XIII ს.ს.) ეკლესია ბუნებაში არ არსებობს და საიდან მოიტანა ბ-ნმა კარაპეტიაწმა გაუგებარია. საჯაში დგას ორი ეკლესია. ერთი XI ს-საა კათალიკოს მელქისედეკის წარწერით (დ. ბერძენიშვილის – უცნობი წარწერები ზურტაკეტში, „მაცნე“, 19756 №2). უკანგორის პირველ ეკლესიას ზოგი მეცნიერი (დ. მუსხელიშვილი) VII ს. ძეგლად მიიჩნევს, ზოგი (რ. მეფისაშვილი) კი VIII-IX ს. ს. აკუთვნებს. მეორე ეკლესია „კერინჩხანი“ VI ს-ში უნდა იყოს აგებული და საერთოდ სამივე ეკლესია ქართულია.

თეთრიწყაროს რაიონი – სამშვილდე. რუკა-ცნობარში აღნიშნულია „წმ. სიონის ეკლესია X-XI ს.ს. ნახევრადდანგრეული“. თუ სამშვილდეს სიონსგულისხმობს ბ-ნი ს. კარაპეტიაწი, იგი VIII ს-ის ტაძარია და მისი სომხურად გამოცხადება ყოველგვარ საზღვარს სცილდება. იგი არის ქართველ პიტიახშთა მიერ აგებული ერთ-ერთ საეტაპო ქართული ეკლესია. ხოლო თუ X ს-ის ბაზილიკას გულისხმობს, აქ მართლაც ჩრდილოეთ კედელში ჩადგმულია საკურთხეველი, მაგრამ საკურთხეველი აშკარად შემდეგაა ჩაშენებული უფრო ადრეულ კედელში. ამ სომხურ რუკა-ცნობარში მოხსენიებულია კიდევ II ეკლესია. ამდენი სომხური ეკლესიის არსებობა სამშვილდეში გამორიცხული და შეიძლება ითქვას, უაზრობაა. თუმცა არ არის გამორიცხული, კვირიკიან მეფეთა დროს ორიოდ სომხური აღმსარებლობის ეკლესია აეგოთ.

ბოლნისის რაიონი, ბალიჭი. აქ არის ორი ეკლესია, ერთი ქართულია, ახალია და მისი აშენება ახლაც ახსოვთ ქართულ მოსახლეობას. მეორე კი სომხურია შენების, წყობის

ხასიათით და სამღვდელთმსახურო ნიშნებით. სომხური საეკლესიო წესის თანახმად, მის ჩრდილოეთ კედელში სანათლა-
ვია. კიანეთში არის სამი ეკლესია- ორი ქართულია, ერთი სომხ-
ური. მუშევანი. აქ არის დარბაზული ტიპის ეკლესია, სოფლის
თაევზე. მასზეა ქართული ასომთავრული წარწერები. ეს ეკლესია
XI ს-აა, როგორც ჩანს სომხებს ჩვეულებისამებრ ამ ქართულ
ეკლესიაში მოგვიანებით ჩაუდგამთ ხაჩქარი და ამიტომ ირემე-
ბენ. რუკა-ცნობარში ამის გამო შეიტანა ბ-ნმა ს. კარაპეტიანმა.
სომხურ რუკა-ცნობარში შეტანილი მუშევანის მეორე ეკლესია
ქართული დარბაზული ტიპისაა და ქართული ხუროთმოძღვრუ-
ლი ძეგლია. მუსოფრიანი. ერთი ქართული ეკლესია, სოფლის
თაევში, მთის ძირსაა. მეორე შუა სოფელშია, მოსახლის ბაღში.
ჩრდილოეთ კედელში სომხებს მითვისების მიზნით ხაჩქარი
გვიან ჩაუსვამთ და ახლა ამტკიცებენ სომხურიო!- სამწვერისი.
სოფლის განაპირას, მთის ფერდობზე დგას დარბაზული ეკლესია,
არავეითარი ნიშანწყალი მას სომხურობის არ გააჩნია. მასზეა
ქართული ასომთავრული წარწერები. იგი არის გვიან საუკუ-
ნეების ქართული ეკლესია, კედლებზე ადრინდელი ორნამენტუ-
ლი ფრაგმენტებით, შეტანილია რუკა-ცნობარში (?)-

აკაურთა - VI-VII ს.ს. ქართული სამნავიანი ბაზილიკა.
მე-XIX ს. ბოლოს გადააკეთეს. ამოაშენეს დასავლეთის კედელ-
ი. უკვე აგებულ კედელზე სომხებმა ამოკვეთეს ხაჩქარი და
დაიჩემეს.

არახლო (ისტორიული ნახიდური). აქ დგას გუმბათიანი
„სარიქილისად“ წოდებული ეკლესია. იგი არის XVII ს-ის ქართუ-
ლი ცენტრალურ გუმბათიანი ტიპის ნაგებობა. თავიდანვე ეკრ-
იქნა დამთავრებული გუმბათი, დარბაზი. სოფელსა და მის მი-
დამოებში ყველა ეკლესია ქართულია გარდა ერთისა - გვიანი
საუკუნეების აგურის ეკლესიისა, იგი სომხურია (ამ ქართული

ეკლესიების შესახებ ცნობების მოპოვებასა და წყაროთა მოძიებაში დამეხმარნენ ქნი რუსუდან მეფისაშვილი და ბ-ნი გიორგი ჭანიშვილი, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებ).

კათოლიკური ეკლესიები

არ შეიძლება ორიოდ სიტყვა არ ითქვას ქართველთა შორის კათოლიკობისა და კათოლიკური ეკლესიების თაობაზე. პირველი კათოლიკე მისიონერები, ფრანჩისკელთა ორდენის წევრები, პატრი იაკობ რახელინის მეთაურობით საქართველოში, კერძოდ თბილისში მოვიდნენ 1230 წელს და დააარსეს კათოლიკური ეკლესიები. ამ საუკუნეში საქართველოში 5 კათოლიკური მონასტერი ყოფილა*. პაპმა იოანე XXII 1328 წლის 9 აგვისტოს ბულით გააუქმა სმირნის საეპისკოპოსო და აღნიშნული კათედრა თბილისში გადმოიტანა**. პირველი ეპისკოპოსი იყო დომინიკანელი ივანე ფლორენციელი, ასე რომ თბილისის კათოლიკური საეპისკოპოსო სომხურის გარეშე დაარსდა. კათოლიკე მისიონერთა ამ ჯგუფს კარგა ხანს გაუწევია სამისიონერო მოღვაწეობა ქართველთა შორის. მათ წარმატებით შრომაზე მიუთითებს ის, რომ გორს, ქუთაისს და სამცხე-ჯავახეთში საკმაოდ მრავალი მრევლი ჰყოლიათ. მაგრამ გარეგანი და შინაგანი ფაქტორების წყალობით ეს პროცესი არც თუ

* მ. ტაბაღუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცავებში, III, თბილისი, 1987, გვ 16.

••გ. პაპაშვილი, საქართველო-რომის ურთიერთობა, თბილისი, 1995, გვ 94.

იშვიათად ფერხდებოდა. ზოგჯერ ფიზიკურადაც სდევნიდნენ. ყველაზე სამწუხარო ის არის, რომ ქართველ კათოლიკებს დაუნდობელი ბრძოლა გამოუცხადეს სომეხმა კათოლიკებმა. ათასგვარი ხრიკებით და უკადრისი ხერხებით მათ 1844 წელს თბილისიდან განდევნეს კაფუციანები. ამავე დროს მიაღწიეს ლათინურ და ქართულ ენებზე წირვა-ლოცვის აკრძალვას. ღვთისმსახურება მარტო სომხურ ენაზე დარჩა. ამით გათამამებულიმა სომეხმა კათოლიკებმა გააჩაღეს ანტიქართული პროპაგანდა. მათმა თავხედობამ კულმინაციას მიაღწია, როცა დაიწყეს მტკიცება, თითქოს არ არსებობს ქართველი კათოლიკე და ყველა ისინი სომეხები ან სომხის ჩამომავლები არიანო. ეს გასაცარი სიცრუე გამოქვეყნდა გაზ. „მშაქის“ ფურცლებზე (1897, 110, 137, 138, 144, 148, 149 და 1898, 190, აგრეთვე გაზ. „С. Петербургский Вестник“, 1900, 156 და 1901, 98). ავტორები არიან ვინმე „სომეხი კათოლიკე“ და „ა. ს.“. მათ ილიას ქვათა ღაღადისებური პასუხი გასცა მიხეილ თამარაშვილმა (1858- 1911) თავის ვრცელ ნაშრომში – „პასუხად სომხის მწერლებს, რომელნიც უარყოფენ ქართველ კათოლიკობას“ (1909). ამ მომაკდინებელ პასუხში მიხეილ თამარაშვილისათვის დამახასიათებელი მეცნიერული კეთილსინდისიერებით ნაჩვენებია სომეხ ავტორთა ე.წ. მოსაზრებათა უსაფუძვლოება და განსაკუთრებით ვატიკანის არქივში მის მიერ აღმოჩენილი მასალების მომარჯვებით დასაბუთებულობა ოდითგანვე ქართველ კათოლიკეთა არსებობა და სომეხთა მოჩვენებითი, ყალბი კათოლიკობა. მან დაასაბუთა, რომ კათოლიკობა უმეტეს შემთხვევაში სომეხებს ანგარების და შემოსავლის წყაროდ სდომებიათ. კიდევ უფრო მეტი, სომეხ კათოლიკებს საქართველოში არსებული კათოლიკური ეკლესიების მიტაცება დაუწყიათ. მათ მოუწოდებიათ თბილისის ღვთისმშობლის მიძინების კათოლიკური ეკლესიის

დაჩემება. ეს ეკლესია კი არ ხელყევს მარტო, არამედ საქართველოში არსებულ ყველა კათოლიკურ ეკლესიაზე განაცხადეს პრეტენზია. აღარას ვამბობთ სამცხე-ჯავახეთის ქართველ კათოლიკეებზე. ისინი სომეხ კათოლიკეთა წყალობით უბედურ დღეში ჩაცვივდნენ. საქმე ისაა, რომ სომეხ კათოლიკეთა მესვეურებმა თურქეთის სულთანისაგან ხელშეუხებლობის ფირმანი მიიღეს. ამის შემდეგ ოსმალთა მთელი სისასტიკე თავს დაატყდა ამ მხარის ქართველ კათოლიკეებს (რა თქმა უნდა, არც მართლმადიდებლები იყვნენ კარგ დღეში). მათ ფიზიკურად უსწორდებოდნენ იმ შემთხვევაში, თუ ისინი არ დაგმობდნენ ქრისტიანულ სარწმუნოებას და არ გადავიდოდნენ მაჰმადიანობაზე. ქართველი კათოლიკეებისათვის ამ შემთხვევაში ნაკლები ბოროტება იყო სომხურ ტიბიკონზე გადასვლა და ამით სიცოცხლის შენარჩუნება. ამის შესახებ წერს ფრედერიკ დიბუა – „საოცარი ისაა, რომ მარტო ქართველებს სდევნიდნენ ოსმალოები და არა სომხებს. მათ სულთნისაგან ნაშოვნი ჰქონდათ სარწმუნოების თავისუფლებაო“. აი, ამ ფაქტორმა განსაზღვრა სამცხე-ჯავახეთში „სომეხ კათოლიკეთა“ მომრავლება, რაც ქართველ კათოლიკეთა ხარჯზე მოხდა.

არ შეეცდები, თუ ვიტყვი, რომ ყველა ქართველი კათოლიკეს გულისტკივილია გამოთქმული მიხეილ თამარაშვილის შემდეგ სიტყვებში – „საქართველოს კათოლიკენი, ვამბობთ და აღვიარებთ, რომ ჩვენ ქართველნი ვართ, რადგან ქართველი დედ-მამისგან ეშობილვართ, ამიტომ ჩვენს არსებაში ეგრძნობთ ჩვენს ქართველობას, ქართველის სისხლსა და ხორცს, ამის უარყოფა ჩვენ არ შეგვიძლია და ვერც აღვიარებთ ჩვენს თავს სომხად, რადგან ჩვენს არსებაში სომხობისას არაფერსა ეგრძნობთ. უკეთუ ჩვენში რამე ყოფილიყო სომხისა, შეიძლება სხვისთვის დაგვეფარა, მაგრამ ჩვენ თავს კი ვერ დაეუმაღაუ-

დით, რადგან გრძნობა და გული მუდამ ამას გეამხელდა და ვერას გზითაც ვერ შეეძლებდით ამნაირის მაყვედრებლის ხმის აცილებას. ესე რომ არ ყოფილიყო, ნებით თუ უნებლიეთ ჩვენვე აღვიარებდით ჩვენს თავს სომხად. აღარც – კი დაგვჭირდებოდა ახლად მოვლენილი სომხის მწერალთ გაუგებარი ქადაგება ამ საქმის თაობაზე“.

დიდი ქართველი მამულიშვილის ამ სიტყვებს დამატება და კომენტარი არ სჭირდება, ისე მკაფიოდ აქვს ნათქვამი ყოველი ქართველი კათოლიკეს გულისნადები.

ბ-ნი ს. კარაპეტიანი თანამოძმე სომეხ კათოლიკეთა აგრესიულ ხაზს აგრძელებს და საქართველოში არსებული თითქმის ყველა კათოლიკური ეკლესია სომხურად გამოაცხადა და შეიტანა რუკა-ცნობარში: აბასთუმნის წმ. მარიამის ეკლესია აშენდა 1866 წ., ახლად აშენდა 1905 წ., არალის წმ. იოსების ეკლესია აშენდა 1860 წ., დგას. უდეს წმ. ღვთისმშობლის ეკლესია, აშენდა 1860 წ. „ახლად აშენდა 1905 წ. (ამჟამად დგას), ახალციხის რაიონი – აბახევის წმ. ჯერის ეკლესია, აშენდა 1870 წ., დგას, ერევანის წმ. ჯერის ეკლესია, აშენდა მე-XII-XIII ს.ს., ახლად აშენდა 1896 წ. ამჟამად ნახევრად დანგრეულია. გრიგორიანული ეკლესიის შემდეგ ეს არის პირველი სომხური კათოლიკური ეკლესია (პირველი კათოლიკური ეკლესია საქართველოში იყო ქართული, ლათინური და არასომხური, იხ. მ. თამარაშვილი, „პასუხად სომხის მწერლებს, რომელნიც უარპყოფენ ქართველ კათოლიკობას“, 1904 წ.).

წმ. ოვანესის (სომხური კათოლიკური), აშენდა 1850 წ., შეკეთდა 1910 წ.; დანგრეულია,

იელიტა, წმ. ჯერის, აშენდა 1650 წ., შეკეთდა 1691 წ., 1782 წ. (სომხ. კათოლიკე), დგას.

წინუბანი, ღვთისმშობლის, აშენდა 1879 წ. (სომხ. კათო-

ლიკე).

წყალთბილა, აშენდა 1848 წ., დგას (სომხ. კათ.).

ნაოხრები (სომხ. კათ.), აშენდა 1843 წ.

ვალე, ღუთისმშობლის, აშენდა 1879 წ., დგას.

ახალქალაქის რაიონი

ალასტანი, წმ. მარიამ ქალწულის (სომხ. კათ.), აშენდა
1856 წ.

ბაერა, წმ. ჯერის, აშენდა 1887 წ., დგას.

ასპინძის რაიონი

ხიზაბაერა (სომხ. კათ.) – აშენდა 1890 წ.

ვარგაე- ღუთისმშობლის (სომხ. კათ.), მეორედ აშენდა
1890 წ., დგას.

თბილისი

წმ. გრიგოლ განმანათლებლის ეგეტერი (სომხ. კათ.,
აველაბარი), XIX ს.

ყვარლის რაიონი

ხაჩშიანი (სანაეარდო), წმ. პეტრეს, XIX ს..

ნინოწმინდის რაიონი

პეშტია, ღუთისმშობლის, აშენდა 1856 წ.

თორია, წმ. ღუთისმშობლის, ახლად აშენდა 1905 წ.

რუკა-ცნობარის ეს სია შეეუდარეთ ისტორიულ არქივ-
ში დაცულ საქართველოში არსებულ კათოლიკური ეკლესიებ-
ის სიას და აღმოჩნდა: 1911 წელს 23 კათოლიკური ეკლესია

ყოფილა, ხოლო 1912 წელს – 26 (საქართველოს ცენტ. არქივი, ფონდი 8499). ჩემი აზრით, რუკა-ცნობარში აღნუსხული ე. წ. „სომხური“ კათოლიკური ეკლესიები, თუ მთლიანად არა, უმეტესი მაინც ქართულია ან ლათინური, რომლებიც მიტაცებული აქვთ სომეხ კათოლიკეებს. ამას მოწმობს არამარტო მიხეილ თამარაშვილის ხსენებული მონოგრაფიები, არამედ გაზ. „ივერიის“ (1895 წ. 163) ერთი ცნობა – „ახალციხეში კათოლიკეების ეკლესიაში, სადაც ივანე გეარამაძე სწირავს, ყოფილა ორი წარწერიანი ქვა. ერთი მ. ბროსეს გამოუცია, მეორე კი არა. ეს ქვები გადმოუტანიათ მუღალის ეკლესიიდან, რომელსაც ახლა სომხები იმეძებენ ძალადობით და ცბიერებით“. ამ ცნობაში იგულისხმება ივლიტას ახლოს მდებარე ეკლესია. თუმცა „ვინმე მესხი“ მოღლის (იგივე მოღნინს) ახალციხის გარეუბნად უჩვენებს. ს. ჯიქია – „გურჯისტანის ვილაიეთის ღიდი დაუთარი“ (გვ. 80). აქვე უნდა ითქვას, რომ ივლიტას კათოლიკური ეკლესია არის ქართული (კათოლიკური), მაგრამ ბ-ნ ს. კარაპეტიანს იგი რუკა-ცნობარში სომხურად აქვს შეტანილი. „ივერიის“ ცნობის ავტორი გულისტკივილს გამოთქვამს სამცხე-ჯავახეთის ქართული კათოლიკური ეკლესიების სომხურ ტიპიკონზე გადასვლის გამო (რაც სომეხი კათოლიკეების ხრიკების შედეგი იყო, ამის შესახებ უკვე ზემოთ აღვნიშნეთ). ამ არასაკადრის საქციელს და მოქმედებას გამოუწვევია ქარეული მოსახლეობის „გასომხება“. ვიღაც უჯიშო ქართველ კოპაძეს კაცინად გადაუკეთებია გვარი, ხოლო ქართველ ბავშვებს სომეხი მღვდლები „ჰაირიკს“ ამღერებენ და ისინიც თავს უკვე სომხებად თვლიანო – შენიშნავს ცნობის ავტორი გულისტკივილით.

სომხებმა, ამ შემთხვევაში კათოლიკეებმა „გაღმა შეეღვეს“ ცნობილ ხერხს მიმართეს და გაზ. „მშაქის“ ფურცლებზე (1897, 110) ვინმე „სომეხმა კათოლიკემ“ ქართველებს ცილი დასწა-

მა, თითქო სომხური წარწერები წაშაღესო და ქართული და ლათინური დააწერეს სომხურ კათოლიკურ ეკლესიებსო. ამ გაუგონარი ცილისწამებით გულნატკენი მიხეილ თამარაშვილი იძულებული გახდა საპირისპირო ფაქტები მოეტანა: „ამ სტრიქონების წაკითხვაზე ძალაუნებურად გეაგონდება მგლისა და კრავის ზღაპარი, ესე იგი ის სიბოროტე და ბარბაროსობა, რომელიც თვით ჩაუდენიათ და დღესაც მოქმედებენ, იმას ჩვენ გვაბრალევენ. ქართული ეკლესიების მითვისება, როგორც ზემოთ ვნახეთ, და მათი ძველი წარწერების წარხოცეა, მის ნაცვლად სომხურის წარწერა და ქართული სახსოვრების დამახინჯება სომხების მიერ, ახალი გაგონება არ არის: ეს განვლილ საუკუნეებშიაც უქმნიათ და ახლაც ხელს არ იღებენ ამნაირ ბარბაროსულ მოქმედებაზეც. ამის ფაქტებს ვახუშტი თავის გეოგრაფიაში, ცხადად გვიჩვენებს და ჩვენს მწერლებმა არაერთხელ ამოიღეს ხმა ამ უსამართლობის წინააღმდეგ. აი, სხვათა შორის რაედენი ეკლესიები დაიჩემეს და მათში ქართული წარწერები გააქრეს: ტფილისში მეიდანის თავზე ყოფილა პატარა გუმბათიანი ეკლესია, დღეს სურფ-გეორქად წოდებული, წმინდა ნიკოლოზის ეკლესია, დღეს ჯიგრაშენის ეკლესიად წოდებული, აელაბრის ხიდის იქით მყოფი ისნის ეკლესია, ფეთხაიმის ეკლესია, ძველად ბეთლემის ღვთისმშობლისად წოდებული, ტფილისის ახლოს თელეთის ღვთისმშობლის ეკლესია, რომელიც ერეკლე მეფის სახლის ეზოში ყოფილა. ამ დასაკუთრებულ ეკლესიებში ყველა ქართული წარწერა წარხოცილი და დამახინჯებულია და მათ ადგილას სომხურია ჩაწერილი“ (მიხეილ თამარაშვილი – „პასუხად სომხის მწერლებს, რომელნიც უარყოფენ ქართულ კათოლიკობას“, 1904, გვ. 155-156).

მართალია, მიხეილ თამარაშვილი არ მიუთითებს, თუ რა წყაროს ეყრდნობა, როცა სომხების მიერ მითვისებულ თბილი-

სის ქართულ მართლმადიდებლურ ეკლესიებს ჩამოთვლის, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ მიხეილ თამარაშვილის ღრმა აკადემიურ ცოდნას საქართველოს ეკლესიის ისტორიისას, უნდა ვიფიქროთ, რომ მას ხელთ საბუთები ჰქონდა, როცა სომხებს ასეთი სერიოზული ბრალდება წაუყენა. ბოლოსდაბოლოს მას ეკუთვნის „საქართველოს ეკლესიის ისტორია“ (1910) ფრანგულ ენაზე, რომელმაც მაშინდელ სამეცნიერო წრეებში მაღალი შეფასება მიიღო და დაიმსახურა ვატიკანის სპეციალური პრემია.

კუმურდოს ეკლესიის ზოგიერთი ქართული წარწერა დაზიანებულია, მაგრამ კიდევ უფრო სამწუხარო ის არის, კუმურდოს ირგვლივ მცხოვრები სომხები ერეენელი სწავლულების ჩაგონებით ამ ძველ ქართულ ტაძარს დღესაც სომხურად თვლიან. ამის მოწმე მე თვითონ გაეხდი 1963 წლის ზაფხულში, როცა ეს ტაძარი მოვიწახილე და შევხედი აღგილობრივ მცხოვრებ სომხებს. ისინი ერთხმად, მათ შორის პედაგოგებიც გულმოდგინედ მიმტკიცებდნენ და შეუეღლად სწამდათ კუმურდოს, ამ ძველი ქართული საეპისკოპოსო ტაძრის სომხურობა(?)...

გასული საუკუნის 80-იან წლებში გახმაურებულა ერთი ამბავი. თურმე თბილისის ნერსესიანის სემინარიის მოწაფეები თავიანთ პედაგოგებს შაბათ-კვირას მაქაყედათ თბილისის ახლომახლო მიდამოებში ვითომ ისტორიული ძეგლების დასათვალიერებლად. სინამდვილეში კი ქართულ ეკლესიებზე წარწერილ ქართული ეპიგრაფიკის ნიმუშებს ანადგურებდნენ (მიხეილ თამარაშვილი, დასახელებული ნაშრომი, გვ. 156). ამგვარი უზნეო საქციელის მიზანი ნათელია და მასზე სიტყვას აღარ გაეაგრძელებ.

ზოგიერთი სომეხის მიერ ჩადენილი ასეთი ბარბაროსობის ფაქტი მოაქვს მარი ბროსეს – „ეარძიის... კლდის ქვეით

ერთი სომხის სოფელია, სადაც იპოვება ერთი ძრიელ ძეგლი ეკლესია და რომლისაც ზედწარწერები განგებ დაუმახინჯებო-ათ: განსაკუთრებული მოვლენაა (ქართული წარწერების წარხოც-ვა), შუაგულ საქართველოში, თვითონ ადგილებზე, რომლებიც ყველა ეჭვის გარედ ქართველებისა ყოფილა“ (ესარგებლობ მიხეილ თამარაშვილის ფრანგულიდან შესრულებული თარგ-მანით, გვ. 156).

ზოგიერთი სომხის ამგვარი მოქმედება იმდენად შემაძრ-წუნებელი ყოფილა, რომ არამც თუ ქართული, თვით სომხური გაზეთი „ნორ-დარიც“ კი აღუშფოთებია. აი, რას წერს იგი: „როგორც სომეხთა და ქართველთა დაახლოების მომხრეს, გული მიკედება ხოლმე, როდესაც ქართულ გაზეთებში ვკითხულობ: ამა და ამ სოფელში სომეხებმა ქართველების ეკლესია მიითვის-ეს, ამა და ამ ნანგრევებს ქართული წარწერა ჩამოაცალეს და სანაცვლოდ სომხური გაუკეთესო“ და სხ. და სხვ... არ ვიცი, ეს რა ამბავია? ვერაფრით ამიხსნია და ამიტომ დაჯერებაც მეძნელე-ბა, და როგორ უნდა დავიჯერო, როდესაც სომხეთში იმოდენა სიძველეთ არავეითარ ყურადღებას არ აქცევენ. ყურადღებლო-ბით ინგრევა, მიწასთან სწორდება თვით აქამდე მკვიდრად მდგომი მონასტრები — ეკლესიებიც კი!... სიძველესა და ნანგრევებს ვილა ჩივის, როდესაც ერშიაძინის ცხვირწინე სომეხები ათასო-ბით სტოვებენ თავიანთ მშობლიურ ეკლესიას, იმ ეკლესიას, რომელიც 1600 წელზე მეტია გულში იხუტებდა, ლოთრანგთა სარწმუნოებას უერთდებიან და, რაც უფრო სამწუხაროა, თავი-ანთ მშობელ ერსაც კი მტრად უხდებიან!... (გაზ. „ნორ-დარი“, 115).

და ამის შემდეგ განა ნება არა მაქვს სომეხ მოღვაწეთ მიემართო შემდეგი კითხვით: მართლა არიან იმისთანა ეაუბა-ტონები, რომლებიც სომეხთა წარსულის ნაშთების მიწასთან

გასწორებას და მოძქეთა სარწმუნოების გამოცვლას გულგრილად შესცქერიან და იმავე დროს სხვათა ეკლესიებს ისაკუთრებენ?... (იგულისხმება ქართული ეკლესიები. ბ. ა.). და თუ არიან ამისთანები, სომეხთა უმრავლესობა მათ მოქმედებას რა თვალით უყურებს?

საჭიროა ეს ვიცოდეთ, რადგან ჩვენ გვინდა, რომ ქართველებმა და სომეხებმა ძმურად და ერთობით ვიცხოვროთ. წარსულის შეცდომები გავასწოროთ და უკეთესი მომავლისათვის ვიზრუნოთ. დიახ, გვინდა და სასურველიც არის, მაგრამ ზემოხსენებული და მრავალი მაგგვარი მიზეზი ერთობის საქმეს წინ ეღობება და ურთიერთობას უფრო ამწვავებს“ (გაზ. „ცნობის ფურცელი“, 1902, №1912).

ამ წერილს ხელს აწერს – „ახალგაზრდა სომეხი“. ჩვენ ვერ გაცხსენით ეს ფსევდონიმი, მაგრამ ამ შემთხვევაში გადაწყვეტი მნიშვნელობა არა აქვს ეინ არის იგი, მთავარი ის არის, რომ „ახალგაზრდა სომეხი“ დიდებული მამულიშვილია, მაგრამ ეს მას საქართველოსადმი პატივისცემაში ხელს არ უშლის, რადგან იგი ჯანსაღად და ობიექტურად აფასებს ზოგიერთი სომეხის უკეთურ საქციელს და ცდილობს ამხილოს ამგვარ ეაებატონთა მიერ ქართული ეკლესიების მითვისების ფაქტები, იმ დროს, როცა სომხური ისტორიული ძეგლები უყურადღებოდ ყოფილა მიტოვებული. ყოველივე აღნიშნული ფაქტების შემდეგ სულაც არ არის მოულოდნელი ქართველ კაცს ასეთი რამ ეთქვა: „უკეთუ ეინმე ჩვენთაგანს (ქართველს. ბ. ა.) ფეხში გაღლი შეესოს და გავლა მოუხდეს სომხების ეკლესიის წინ, უნდა მოითმინოს და არ დაიდრიკოს მის გაჩოსაღებად, რათა არავის ეგონოს, რომ იგი თაყვანსა სცემს სომხების ეკლესიას, რომელიც გასაკიცხია ეველა ქრისტიანისგან“. ეს ანდაზაჩაუწყურია XVIII საუკუნის მოგზაურს, მისიონერს გალანო კლემენტოს. საინ-

ტერესო ფაქტია ისიც, რომ იგი სრულადა აქვს მოტანილი მეორე მისიონერს ვინჩენცო ბელუალის თავის წერილში. ეტყობა ეს ქართული ხალხური ნათქვამი ამ პერიოდში ძალზე პოპულარული ყოფილა ქართველთა შორის.

ზუსტად ასი წლის წინ გაზეთ „ივერიის“ (1895, №162) ფურცლებზე გამოქვეყნებული ვრცელი წერილიდან („ჩვენნი ისტორიული ნაშთნი და მათი სეე“), ჩანს, რომ რუსულ ჟურნალში „Памятники Христианства на Кавказе“ დაბეჭდილა ჩვენს მიერ განხილული რუკა-ცნობარის ანალოგიური ცნობარი. მასში აღწერილია 321 ტაძარი – „აქედან თითზედ ჩამოითელება ქართველების – სულ 198 ეკლესია, დანარჩენი სომხებისა არის. თუ მხედველობაში მივიღებთ, რა თავგამოდებით ეპატრონებიან ეს ეპებატონები მზამზა შრომას, ამტერევენ ქართულ წარწერებს და თავიანთს აწერენ, ან წააწერენ ქვას და (ახლად) პფლავენ ეკლესიის მიდამოებში და ამგვარი ხრიკით ჩემულობენ, გამოჩნდება რომ ქართველებს საქართველოში 150 ეკლესია არც კი ეკუთენის. როგორ, სამარცხვინო არ უნდა იყოს თითოეული ქართველისათვის, რომ ეს ნაშთები ან გამოტოვებულია ამ წყაროდამ (იგულისხმება აღნიშნული რუსული ჟურნალი ბ. ა.) ან რაც სულში გეაქვს და რაც წყაროდამ ვიცით, ისინიც (გარდა მოუხსენებელთა, რომელნიც გამოტოვებულნი არიან), გადადიან სხვის ხელში ჩვენი ზარმაცობით... ამგვარ საისტორიო მასალას ვინც ბეჭდავს, საჭირო არის, რომ შეამოწმოს და ისე მიეყოს ხელი, თორემ ცთომილთა ბეჭდვა არას გვარგებს“.

რას იზამ, არც თუ სასიამოვნო წასაკითხი სტრიქონებია, მაგრამ ფაქტს ვერსად გაუქცევი. ეტყობა, მიკერძოების საშინელი სენი ამ ხნის მანძილზე კი არ შენელებულა, პირიქით, უფრო გამძვინვარებულა, რადგან საუკუნის წინ ნათქვამი სიტყვები დღეს ზუსტად ესადაგება ჩვენი სარეცენზიო რუკა-

ცნობარის ავტორის მიერ შედგენილ „სომხური“ ეკლესიების საქართველოში გაბერილ სიას.

ასე, რომ რატევანის, ხატი-სოფლის და სხვა ქართული ეკლესიების სომეხთა მიერ დასაკუთრების ფაქტი, საფუძველს გვაძლევს დაეასკენათ – ჩამოთვლილი ეკლესიების უმრავლესობა თუ არა ნახევარი მაინც სომხურად ქცეული ქართული ეკლესიებია. ალბათ, დაინტერესდებიან ქართული კულტურის ისტორიის მკვლევარები და გამოწველილვით შეისწავლიან რუკა-ცნობარში წარმოდგენილ თითოეულ „სომხურ“ ეკლესიას. განსაკუთრებული კვლევა-ძიების ობიექტი უნდა გახდეს VII-XVIII საუკუნეების „სომხური ეკლესიები. ამ მიზნით გადმოვაქართულე ზემოთ ხსენებული „სომხური ეკლესიების“ სია, რათა ვისაც ხელეწიფება გაცნოს, გამოიკვლიოს და დაადგინოს სიმართლე. ისე კი, თუ რუკა-ცნობარს დაეუჯერებთ, გამოდის რომ სომხებს კი არ უცხოვრიათ ქართველებში, პირიქით ქართველები შეუხიზნიათ სომხებს ამ კურთხეულ ივერთ მიწაზე. ასეთ დასკვნას გააკეთებს, ვინც კი თვალს გადაავლებს რუკა-ცნობარს და მასზე მოხაზულ საქართველოს სქემატურ რუკას.

მიზეზი რუკა-ცნობარის ასეთი ელვისებური გამოცემისა არის 1995 წლის გაზაფხულზე თბილისში ახალშენის (ნორაშენი) ეკლესიის ირგვლივ ატეხილი აჟიოტაჟი, დელუგაცია ეჩმიაძინიდან და სხვა. ამის გამო ერევანში საჩქაროდ გამოაცხეეს ეს უბადრუკი რუკა-ცნობარი და „დოკუმენტურად“ დააფიქსირეს 650-მდე „სომხური“ ეკლესია საქართველოში. ახლა თუ არა, გავა რამდენიმე ათეული წელი და ამ „საბუთს“ ერთი ამბით წარმოადგენენ სომხები და ვინ იცის, მაშინ შეიძლება სექციხოველიც დაიჩემონ. როგორც ყოველთვის, ახლაც ვერ მოზომეს და მათი წყალობით მეტისმეტად ბევრი „სომხური“ ეკლესია „აღმოჩნდა“ საქართველოში!..

ეს ნაშრომი მინდა დაეასრულო ისევე დიდი ილიას ასი წლის წინანდელი ნათქვამით – „სხვისა თავისად ღაჩეშება, აფხეკა და ჩაფხეკა საბუთებისა, გაბათილება სხვის და სხვის ადგილას თაეიანთი თაეის გამოჭიმვა და სხვა ამისთანა სიკეთენი მათი (სომეხების, ბ. ა.) ძეელისძეელი უნარია... ჩვენ ვიმოწმებთ იმავე ბ-ნ ნიკოლსკის იმაში, თუ რა ჭირვეულობას ეწევიან სომეხთა მეცნიერნი რომ ქვათა ღაღადს იგი ათქმევინონ, რაც თვით პსურთ და ამ სახით ქვებსაც კი, ქვებსაც თაღლითობა გააწევიან, ტყვილი ალაპარაკონ და ყურები გამოგვიჭედონ „ქვები ღაღადებენო...“ რომ აქ ქვანი კი არ ჰღაღადებენ, სტყუიან სომეხთა გაცუღლუტებული მეცნიერნი და სხვა ამისთანები... ისე კი ღმერთმა მოახმაროთ თაეიანთი ქება-დიდება, მაგრამ ჩვენის მითვისებას ნურას უკაცრავად, ვერ შევარჩენთ, ვერ დავანებებთ და ამაში იმედია, ყველა ჭკვათამყოფელი სომეხი დაგვეთანხმება!“...

თბილისი–სერბაისი
1995-1996 წ. სექტემბერი-მარტი